

ԱՆԱԿԻՏ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԲԵՆՍԱԿԱՆ

Ը ՆՈՒՐ 1906

ՅՈՒՆԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՒ 6-7

ԲԱՐԻՉ

« Խոսք » եւ « լոյս » երկու համանուն րոտիք են նախնական սրբազան լիգուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիկերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յախտնալիան իտակցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : ԵՍԷ հոգին չժարգամներ , չլուսարեր ինչ որ միւսը կ'ըսէ , այդ չհասկցուած մտին բնութեանը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ճ. ՍԻՍԷԷ

Է Ս Յ Ո Ւ Ս Թ Է

Ա Ն Ա Ն Ի Տ Ի

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵՇՐՋԱՆԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ՊԵՏԻ Է ԿԱՆԽԻԿ ՎՃԱՐԵԼ

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ՏԻԳՐԱՆ

ՏՕՂՐԱՄԱՃԵԱՆ

Բ Ա Ր Ի Զ 18, Rue des Gobelins, 18, Paris, (13e)

ԿԸ

ՏՊԱԳՐՈՒԻՆ
ԱՅՑԱՔԱՐՏԵՐ
ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ
ՆԱՄԱԿԱԳԼՈՒԽՆԵՐ
ԹԵՐԹԵՐ, ՀԱՆԴԷՄՆԵՐ
և ն. և ն.

Ամէն տեսակ սպագրութիւն , մախուր , խնամեալ եւ ամանագիւն :

Կ Վ Ա Հ Ա Ն

Կ Ա Չ Մ Ա Տ Ո Ւ Ն

14, rue Condorcet, 14

Ամէն տեսակ կազմեր , սովորական եւ շեղ

մասշտի գներով

Ն ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Վկայեալ Փրօֆ. Բլեմանի Institut Scientifique de Couperin պատրաստ է ձեւագիտութեան դասեր տալ հայերէն ու ռուսերէն լեզուով, թէ՛ կնոջ եւ թէ՛ այր մարդու զգեստներու համար, ինչպէս եւ աշակերտներ պատրաստել Institut de Couperin մուտքի քննութեան :

Պայմաններուն համար , դիմել իրեն .
M. N. AROUTIUNIAN. 22, Rue Clauzel

ԱՆԱԿԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Մ Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ 1906

ՅՈՒՆԻՍ-ՅՈՒՂԻՍ

Թիւ 6-7

ԳՐԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Ազգարու մի-
արանութիւնը այժմ անապա-
կուսելի կերպով իր ամենէն
փայլուն շրջաններէն մէկուն մէջ
կը գտնուի: Այն բոլոր թերութիւնները զոր
ուժը տարի առաջ Անահիսի յոգուածներէս մէ-
կուն մէջ ինծի պարտք նկատեցի մատնանիչ ը-
նել, ոչ միայն անհետացած են այսօր, այլ եւ
փոխանակուած են հարուստ, ինքնատիւ ու
հզօր գործունէութեան մը հրճուեցուցիչ տեսա-
րանովը: Երիտասարդ ու տաղանդաւոր Մխի-
թարեաններու ամբողջ խումբ մը երեւան եկաւ,
որ կը շարունակէ եւ կ'ընդլայնէ, մեծ եռանդով
ու իրական տաղանդով, անմահ նախորդներուն
գործը: Հ. Անդրիկեան կը յայտնէ քննադատի
նուրբ խառնուածք մը, ինքնազորոյժ ու գունա-
գեղ ոճով մը կը թարգմանէ պնիւ ու հասուն
մտածման մը թելադրութիւնները. իր ուսում-
նասիրութիւնները Աբովեանի, Ալիշանի, Փաւս-
տոսի, Կոստանդին Երզնկացիի, Սմբատ Գուն-

դրսդուրի մասին՝ առաջնակարգ էջեր են խոր-
հոգի եւ գրագէտի: Հ. Արսէն Ղազրիկեան կը
ստուարայնէ շարքն իր հոյակապ թարգմանու-
թեանց, հետզհետէ սուրի կատարեալ ու գեղե-
ցիկ, ու միւս կողմէ՝ մեզի կուտայ Պէնէտիկ-
թեանի հսկայ ու տաժանելի աշխատութիւն մը,
« Հայկական Մատենագիտութիւն »ը, որ՝ կըր
աւարտի՝ Վանքին ամենէն խոշոր ու ամենէն
օգտակար գործերէն մին պիտի կազմէ: Հ. Կ.
Տէր-Սահակեան զոյց կուտայ վառվռուն միտք
մը պատմական հնութեանց, ինչպէս եւ գրական
ու ազգային այժմէութեանց, սրագէտ խուզար-
կուի եւ ողջամիտ քննողի, ու նոյն ատեն ի
յայտ կը բերէ՝ իր քերթուածներէն ոմանց մէջ՝
ճշմարիտ բանաստեղծի խառնուածք մը, մերթ
նոյն իսկ շատ խոր ու հզօր, զեռ շատ անհա-
ւասար՝ արտայայտութեան մէջ, բայց միակը որ
« բանաստեղծ » անունին արժանի է՝ Ալիշանէն
ի վեր՝ Ս. Ղազարու վանականներուն մէջէն:
Հ. Մ. Պոսուրեան կը ձեռնարկէ, բազմեռանդ
աշխատասիրութեամբ ու խանդակաթ հոգածու-
թեամբ, մեր հին աշուղական գրականութիւնը
հայ հասարակութեան ամբողջապէս ծանօթա-
ցնել՝ ուսումնասիրութիւններով, եւ գործե-
րուն հրատարակմամբ. ձեռնարկ մը որ կուգայ
ամենակարեւոր պակաս մը լեցնել մեր ազգա-
յին-գրական մատենագրարանին մէջ եւ որուն
ազդեցութիւնը մեծ պիտի ըլլայ վաղուան հայ
բանաստեղծութեան զարգացման վրայ: Հ. Բար-
սեղ Սարգիսեան, մին վանքին մեծարոյ հինե-

րէն , ի լոյս կ'ընծայէ պատկառելի աշխատութիւն մը , « Մխիթարեան Միաբանութեան գրական գործունէութեան Պատմութիւնը » , յիշատակարան մը խնամքով , գործով եւ մեծ ջանասիրութեամբ կանգնուած ի պատիւ Մխիթարայ վեհապահն տանը : Ազգասիրական զգացումը , որով երբեմն կը թրթոր վանքը , որուն ինքն իսկ մեծագոյն հրահրիչն ու բորբոքողն էր , այժմ կը հրավառէ նորէն Ս . Ղազարէն ելած ամէն հրատարակութիւն . Բազմապիսի ամենէն « Նայ » պարբերականներէն մին է այս պահուստ « Գեղունի »ն , « Մլքի աւետարան »ին տպագրութիւնը . գեղարուեստական գործունէութեան գովելի ջանքեր են : Եւ ահա Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանն ալ կը յառնէ իր ամուլթնէն , ու մեզի կուտայ զմայլելի բանաստեղծ մը , Գանիէլ Վարուժանը : Այն յօդուածիս մէջ ուր քննադատած էի Ս . Ղազարու Միաբանութիւնը , անոր այդ պահուն յոյց տուած անկման պատճառներէն մին նկատած էի վանահայր Գեր. Կիւրեղեանը . արդ՛ այս շքեղ վերակենդանացումը տեղի կ'ունենայ միեւնոյն Պետին վարչութեան տակ եւ անոր աջակցութեամբ . ու ինձի համար մեծ նաճոյք մըն է հիմայ շնորհաւորել զինքը այն նոյն անկեղծութեամբ որով երէկ կը քննադատէի զայն :

Կոստանդին Երզնկացիի հատորը զոր Հ . Մ . Պոտուրեան իրատարակեց եօթ-ութ ամիս առաջ , դասական գիրք մը ըլլալու սահմանուած է : Մեր վաղուան սերունդները զայն պիտի կարդան եւ ուսումնասիրեն ինչպէս ճիշտագիտութեամբ կ'ուսումնասիրեն իրենց Վիլլոնը կամ Ռոստոլը : Կոստանդինի տաղերուն ամբողջութիւնը զիս աւելի եւս կ'ամրացնէ հիացմանը մէջ զոր ինձի ներշնչած էր իր չորս քերթուածներուն ընթերցումը : Ճիշդ է որ անտիպներուն մէկ ստուար մասը չի հաւասարիր այդ արդէն իսկ ծանօթ չորս կտորներուն . Գարունին այլաբանական վերջաւորութիւնը , որ անտիպներու շարքին մէջն է , աւելի կորսնցնել քան շահի կուտայ քերթուածին որ ինքնին շատ ազուտ է եւ ամբողջ իբր թարմ ու երկնավառ փառաբանութիւն մը « Գեղեցիկ եղանակ »ին . Խրատական տաղերուն

մէջ շատ կան տափալուծիւններ : Առաջին քերթուածին մէջ , որ միակ գրաբար գրուած բանաստեղծութիւնն է Կ . Երզնկացիին , քանի մը շքեղ տողերէ զատ մնացեալը անարժէք տաղաչափում մըն է աստուածաշնչական աւանդութեանց : Բայց անտիպներուն մէջ կը գտնենք նաեւ կտորներ որոնք կը շարունակեն ու կը լրացնեն չորս քերթուածներուն անկեղծ ու խորունկ բանաստեղծութիւնը : Ատոնցմէ է ԺԱ . քերթուածը , որուն մէջ հրաշալի բաներ կան : Վարդի եւ սոխակի սիրավէպը արեւելքի բանաստեղծութեանց ամենահին եւ տարածուած բանաձեւերէն մէկն է . Կոստանդին այդ սիրավէպը միստիքական ներշնչումով մը կը վերարտադրէ (գիտենք որ իրմէ յետոյ՝ ուրիշ Նայ աշուղներ , Առաքել Բաղիշեցի , Գրիգոր Աղթամարցի , եւն . կրկնած են այդ այլաբանութիւնը . միայն պէտք է ստուգել թէ իրմէ առաջ յոյն կամ ասորի բանաստեղծներ վարդի ու սոխակի հեքեաթին « քրիստոնէացման » գաղափարն ունեցած են , կարենալու համար վճռել իր այդ յղացման ինքնատիպ կամ հետեւողական ըլլալը) : Քերթուածը կը սկսի գարնան սքանչելի տարփողումով մը .

Այսօր եղի պայծառ գարուն , ցնձն ծաղկունք եւ զարդարին .
 Եւ հագնին ցեղս ի ցեղաց մանրահաւերն ի ծաղկոցին .
 Ի վերայ լեռանց բարձանց գոյնրգոյնով ծաղկունք վերին .
 Ծածկն գերբ'արս երկրի , ըզլուռն , ըզբաշտ ու զբաղանին .
 Են գեղեցիկ փոտոր հագել փոքրիկ հաւերն ի ծաղկոցնին .
 Ու հազար դասս դատով քայլքածայնն զանըռելին .
 Հարբել են յանոյշ հոտոյն , ու նըստել են ի վրայ ծաղկին ,
 Ի սիրու են բստեղծած , սէր կայ յիրենք որ կու խօսին :

Յետոյ , կը տեսնենք բոլոր ծաղիկները որ , վարդին անզուգական գեղեցկութենէն նախանձակէզ , դաւ մը կը նիւթեն անոր դէմ . բայց ահա բլբուլը կուգայ իր ձայնը բարձրացնել , վարդը կ'արթննայ իր քունէն , ու բոլոր դաւաղիր ծաղիկները կը թոռմին , կը տփուռնին կամ լիոնները կ'ապաստանին . բլբուլն այն ատեն կ'երգէ մեծ երգը սիրոյ .

... Սէր է ծառն . ու սէր՝ ծաղիկն , ու սէր՝ հաւուն ձայնն ի ծառին .
 Սէր է վարդն ու սէր բլբուլն , սիրով նստել ի վրայ վարդին .

Վարդն ալ իր կարգին կ'երգէ Սէրը , եւ

իր երգը աւելի տաք, աւելի խոր է քան բըլ-բուլինը :

... Ես այլ եմ սիրու տէր, ուսկայ սրտիս մէջն է դեմքին :
Յէ չըկար սէր յիմ սրտիս ու ես ունի անհոգութիւն,
Նայ ես է՛ր ի կախ լինի զօրն ու գիշերն ի մէջ վրշին :
Ես սիրով կամ կենդանի՛ և եմ զարդարել զիմ տերեւնին,
Ու Յէ սէրն յիսնէ գատի՛ նայ զիս տանի հողմ ու քամին :
Բլբուլ, մի՛ զարմանալ զպայծառ վարդիս գեղ պատկերին,
Ձի ով ուր սէր չունենայ՝ առ իմի չըկայ գեղեցկութիւն :
Ձուրն սիրով յիս վնասնայ՝ որ յարմատոյս առ իս քամին,
Ի՛ն ի լուսոյ արեգականն ես ծողովեմ գեղեցկութիւնն :

Նուազ կը սիրեմ վերջին երկու տուները ուր վարդը կը խօսի իր գուլպաշաքարի եւ վարդեջուրի ձեւով իրր դեղ ու սփռի կատարած դերին վրայ : Այդ քերթուածը ողորուած է գարնանաշունչ այնպիսի թարմութիւնով մը, սիրաթըրթիւ աշխարհի անուշութիւնով մը, որ յաջորդ կտորը՝ այս այլաբանութեան թաքուն իմաստը մեկնելու համար խմբագրուած (վարդը՝ Գրիստոս, բլբուլը՝ Գարրիէլ հրեշտակապետ, դաւաղիր ծաղիկները՝ Հրէաները, եւն.), բռնազբօսիկ կը թուի, չոր, նուազ անկեղծ. « անգէտ » ներքը որոնցմէ կը գանգատի Երզնկացի թէ իր քերթուածին « մարմնաւոր » նշանակութիւն էին տուած, թերեւս ալ բոլորովին անարդար չէին. սէրը որ երգուած է ԺԱ. քերթուածին մէջ, անշուշտ՝ միմիայն մարմնաւոր սէրը չէ, բայց լոկ աստուածային սէրն ալ չէ. աւելի տաք ու մարդկային շեշտ մը կայ հոն քան աստուածաբաններէն քնարերգուած բնագանցական տարփանքին մէջ. այդ սէրը իր մէջ կը պարփակէ բոլոր սէրերը, թէ՛ աստուածայինը եւ թէ՛ մարդկայինը : Երզնկացի հեռու է անհաւատ մը ըլլալէ որ սքեմով ծպտուած՝ աշխարհի զգացումներն երգած ըլլայ կրօնական քօղի տակ. ամենամանկեղծ հաւատացեալ մըն է. իր բոլոր քերթուածները թաթաւուած են քաղցր ու խոր միաստիքականութեամբ. բայց իր հաւատքը ատեցող ու դժգոհ չէ. իր սէրն Աստուծոյ համար՝ զինքը չ՛արգիլեր եւ սիրելէ ինչ որ կայ գեղեցիկ ու քնքուշ՝ երկրիս ու կեանքի մէջ որ Աստուծոյն են ստեղծուած եւ անոր մասը կը կազմեն. ինք տարտամօրէն ընդնշմարած, գէթ բնազդօրէն զգացած ըլլալու է այն յուզիչ խառնուրդը աստուածսիրութեան ու գեղասիրու-

թեան, որով Փեթրարքա եւ Տանթէ ժԵ. դարուն, ու Համարթին ժԹ. դարուն՝ նոյնքան խանդով ու գորովով երգեցին Աստուած ու Սիրուէին, մտածելով թէ Գեղուհին պաշտելը Աստուած աւելի լաւ ըմբռնել, անոր աւելի մօտենալ է, — զմայլելի գաղափար, զոր մեր Դուրեանն ալ արտայայտած է իր անթաւամ սիրերգներէն մէկուն մէջ .

Յէ կոյսը չըլար՝
Սիրուն եւ անբիծ,
ՁԱստուածն այն երկնից
Մարդ ո՛ր կը կարգար :

Բնականաբար Աստուած՝ իբր ազբուրդ կեանքի, գեղեցկութեան ու սիրոյ՝ աւելի մեծ տեղ կը բռնէ Երզնկացիի հոգիին մէջ քան սէրը երկրի բաներուն. ու « Յաղագս անցաւոր մեծութեանց » քերթուածին մէջ, ինչպէս եւ խըրատական տաղերէն շատերուն մէջ՝ բանաստեղծը երկրաւոր կեանքի պատրոզականութիւնը կը վայէ եւ կը պատուիրէ անձնատուր չըլլալ երկրաւոր կեանքին. ասիկա բացարձակ ասելութեան եւ արհամարհանքի աղաղակ մը չէ կեանքի հրապոյրներուն ու մարդկային գեղեցկութիւններուն դէմ. խանդաղատանքով կ'երգէ քաջերը որ « աննմանք էին պատերազմաց յարտ », եւ էնոնք որ « էին սուրաթով գերդ լուսին ցանկալի ». կը զգուշացնէ միայն, եւ տեսակ մը ներքին աւաղանքով — որ ինչ որ երկրաւոր կեանքն ունի, նոյն իսկ իր ամենէն ազնիւ ու քնքուշ բաները, կորչելու դատապարտուած է, մինչ՝ ըստ իր սիրտը լուսաւորող հաւատքին՝ անանց երջանկութիւնը ու անթաւամ գեղեցկութիւնը Աստուծոյ մօտ կարելի է գտնել : Իր ըմբռնած Աստուածը արժանի է սիրուելու, որովհետեւ ինքն իսկ համակ սէր է, գերագոյն Սիրողն է, անխարդախ Բարեկամը. Անահիճի ընթերցողները կը յիշեն « Ձարթիք ի յերագուգ » եւ « Ահա գիշերս էանց » երկու հոյակապ քերթուածները, ուր Աստուծոյ պաշտումը կը նոյնանայ տիեզերական գեղեցկութեան պաշտումին հետ, եւ ուր Աստուծոյ հասնելու իբր միակ միջոց Սէրը ցոյց կը տրուի .

Ի սիրուն սէր յաւելու, սիրով զընալ տունն ի Սիրին :

Բայց կայ քերթուած մը՝ այս հատորին
երեսն բերած անտիպներուն մէջ, Լամարթինի
արժանի քերթուած մը, ուր Սիրոյ եւ Աստու-
ծոյ գաղափարներուն համախառնումը կը ճառա-
գայթէ աւելի մարուր, աւելի քաղցր ու հզօր
լոյսով մը քան ինչ որ ո եւ է հայ օրհներգ
պարունակած ըլլայ երբեք .

Սիրով ծաղկեալ է գունդն երկնից ,
Որ լոյս փառաց զերկիր ելից .
Եւ յանդադար շրջագայից
Ձերկիր հաստատ պահող դո՛ւ ես :

Քեզ հիմն եղեր հաստատութիւն՝
Ձքս սերդ առ մեզ յայտնի նըջան ,
Եւ մեր սիրով քո յաւիտեան
Ծանեաք մէ արարող դո՛ւ ես :

Դու ես սիրու հիմն բոլորման ,
Ի բո սիրուք բաշխես մարդկան .
Եւ ճո՛ղ՝ գիրով կայ ի սահման ,
Ձի իր սահման եզող դո՛ւ ես :

Սերն ի քէն է , սիրոն ի քէն է .
Համբերութեամբ կեան ի քէն է .
Միտքն ու խելքն ու խօսքն ի քէն է .
Ամենեցուն բաշխող դո՛ւ ես :

Քեզ , Տեր , հոգի իմ փառքս տայ ,
Անձն իմ ի քեզ յերակ ցնծայ ,
Սիրտ իմ քե՛նով ուրախանայ ,
Դի ինձ յամէն ժամ պահող դո՛ւ ես :

Սուտ են ծրնողքս այս երկրաւոր .
Սուտ են եղբայրք եւ մօտեւոր .
Սիրով եղբայր եւ կարեւոր
Եւ կատարեալ ծրնող դո՛ւ ես :

Ահա ինչու , որքան ալ աստէնական գե-
ղեցկութիւններն ու երկրաւոր սէրերը ճղծիմ ու
սուտ երեսն իրեն որովհետեւ անկատար են
եւ անցաւոր՝ բաղդատմամբ Գերագոյն Սիրոյն
եւ Գերագոյն գեղեցկութեան , Երզնկացի քնն-
քուշ է նորէն յաճախ անոնց մասին , որովհե-
տեւ՝ ինչքան ալ անկատար՝ սեր են ու գեղեց-
կութիւն են . իր խրատականներուն մէջ՝ գուր-
գուրանքով կը ներբողէ միշտ անոնք որ եղբայ-
րական սէր մը կը սարածեն իրենց նմանեցողն
վրայ , անոնք որ գիտեն վշտակրիւ , սփոփել ,
օգնել , սիրել՝ վերջապէս .

Եզի՛ր դու հուր վառել ի սուրբ սրտէ հոգով բանի ,
Ով որ ինք չար կամօք ի քեզ դիմէ՝ սա ինք էրի .
Ով սեր ունի սրտով ու զերդ ըզհող խոնարհ լինի՝
Դու ըզհո՛ւրն թուր զուգէ ի յիւր դիմաց ու հով բամի .
... Ով չունի սէր ընկերի , մոռ լեզուովն մարդ չըգատի .
Ով չըկարէ սիրտ մի տրտում ուրախ պահել , նայ է՛ր գովիս

Այս բոլորը նկատելէ յետոյ , հասկանալի
պիտի թուի որ Երզնկացի մինչեւ իսկ թոյլ տը-
ւած ըլլայ իրեն՝ կնոջ սէրն ալ երգել . 2. Պո-
տուրեանի հատորը կը պարունակէ չորս սիրերդ .
ասոնց վերջին երկուքը՝ շատ սիրուն տողեր պա-
րունակելով հանդերձ՝ թոյլ են իբր ամբողջու-
թիւն , եւ ըստ իս կարելի չէ զանոնք ապահո-
վապէս վերագրել Կոստանդին Երզնկացցոյն ,
որուն քերթուածներէն՝ լեզուի , ոճի ու տա-
ղաչափութեան մանրամասնութիւններով քիչ
մը կը տարբերին (հաւանական է որ գործն են
ուրիշ աշուղի մը որ Երզնկացին ու Գուշակը
կարդացած եւ անոնցմէ ներշնչուած է) . իսկ
առաջին երկու սիրերգները , անտարակուսելի
կերպով Կոստանդին Երզնկացիին են (իր ա-
նունն ալ յիշուած է արդէն տողերուն վերջը)
եւ շատ գողարիկ տաղեր են . ասոնց նշանակելի
մէկ արժանիքն ալ այն է որ ժամանակագրա-
պէս առաջին սիրերգներն են որ հասած ըլլան
մեզի՝ աշուղական լեզուով (կարելի է նոյն
իսկ ըսել՝ հայերէն լեզուով , որովհետեւ այդ
թուականէն առաջ ամբողջ գրաբարով գրուած
բանաստեղծութեան մէջ մէ՛կ սիրերգ մը չկայ,
զէթ չէ հասած մեղիք . Հայ ժողովրդական
սիրային երգերուն սովորական նօթն է որ կը
հնչէ հող , գովք գեղուհիին արտակարգ հրա-
պօյրչնութեն , լալահատաչ արտայայտութիւն ըզ-
գացողած տոչորող տարիանքին , ողբազին գան-
գատ էնոր անդթուիկնէն , երկրպագողական
պաղատանք՝ էնոր գթութիւնը հայցող . ասոնք՝
հոս՝ արտայայտուած են ոճի մեծ սեղմութեամբ,
չնորճալի ու թարմ պատկերներով ու տաղաչա-
փութեան թեթեւ սլացքով մը .

... Ակն ու գոհար է իր շարած ,
Ներքեւ շրճանցն պատրաստած .
Տեսն իր կարմիր է զարդարած ,
Ձինչ բուրաստան որ ծաղկեցաւ :
... Ես եմ կարօտ ի յիւր սիրոյն
Ձինչ ծարաւած երկիր ցօղոյն ,

Կամ զինչ գարնան անուշ քամուն՝
Յէ ե՛րբ հնչէ հողմըն հարաւ :

Քանի որ հիմ տեսնուս՝ գաւոր ւ
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր ,
Լացն ու հառաչն է զիս պատեր ,
Հոգու քաղիլ ու սրտացալ :

Ձեռն երբ ի խաղ տեսնում նագով ,
Լուսին սուրած սիւսի մագով ,
Ես ի յիւր դէմ ելնեմ սագով ,
Եւ մէ ծառայ լինիմ կամաւ :

Երկրորդ կտորը նուազ մաքուր ցայտը մը
սենի, կան հոն քանի մը գոեհկութիւններ ու
կրկնութիւններ, կան ալ տողեր ազաւազուած՝
ընդօրինակչէն. բայց նորէն գեղեցկութիւնները
աւելի շատ են հոն քան թերութիւնները, եւ
կան տուններ՝ ամենաքնքրուշ զգացումով մը հիւս-
ուած .

Այ սուրած պայծառ ու պատկեր լուստես ,
Ձիմ աչերս ի քո սիրուդ յէ՛ր կու գտես
Դու գարնան քամի, ես ծաղիկ ծարուած ,
Իմ ճարաւ սրտիս հարաւ հողմը հնչեց :

Ի յերկրի ի՞նչ կայ նրման քեզ օրինակ ,
Դու ի յերկնից լուսեղէնքն ես նրմանակ .
Քու տեսովդ ես դու լուսին պատրի մամա՛մ ,
Որ իմ սրտիս խաւարեալ՝ լուս կու ծագես :

Այս սիրերգներուն առաջինն վերջը Կոս-
տանդին կ'ըսէ թէ քանի մը բարեկամներու
խնդրանքով գրած է զայն եւ կը կշտամբէ ինք-
զինքը « անցաւոր » ու « սխալական » զգա-
ցումներ երգելուն համար, բայց այդ վերջա-
բանը ձեւի համար է, ու նուազ անկեղծ քան
երգը ինքն իսկ: Իրեն հետեւող սիրերգու եկե-
ղեցականներն ալ, Աղթամարցի, Թուրքուրան-
ցի, եւն. յաճախ այդպիսի վերջաբանի մը պէտք
տեսած են՝ իրենց սիրերգներուն « աշխարհայ-
նութիւնը » չքմեղադրելու. կամ մեղմացնելու
համար :

Կան կտորներ ալ՝ Երգնկացիին մէջ, ուր
այլ եւս բանաստեղծը չէ որ կ'երեւայ, այլ
վարդապետը: Գլուխը որքան ալ լեցուն ըլլայ
գարունով, վեղարը որ զայն կը ծածկէ՝ իր
տիրութենէն՝ եւ իր տիրացուութենէն ալ՝ բան

մը կը հոսեցնէ անոր մէջ՝ անխուսափելիօրէն :
Վեղարէն ներշնչուած էջերէն մին է « Չար կա-
նանց ու բարի կանանց մասին » քերթուածը,
որ տաղաչափում մըն է Եկեղեցւոյ Հայրերուն
հարիւր անգամ յեղյեղած քարոզին՝ « Կինը ա-
մէն շարի աղբիւր է, բաց ի երբ հաւատարիմ
տանտիկինի դեր կը կատարէ, եւն. » Այդպիսի
էջերու վրայ կանգ առնել եւ անոնց համար
քէն ընել Երգնկացիին, կը նշանակէ վարդը
անարգել՝ իր փուշերուն համար: Ինչ որ՝ ընդ-
հակառակն պէտք է նկատել եւ սիրել Երգնկա-
ցիին մէջ, այն է որ գլուխը՝ ի բնէ արեւալից
եւ ծաղկազարդ՝ շատ աւելի յաճախ յաղթած է
վեղարին, քան վեղարը գլուխին :

Նկատելի ուրիշ շահեկան կէտ մը Հ. Պո-
տուրեանի հրատարակած հատորին մէջ, այն է
որ այդ հատորը երեւան կը բերէ ոչ միայն
տաղերու հաւաքածու մը որ ինքնատիպ ու թե-
լաղրական « ամբողջութիւն » մը կը յայտնէ
իր բանաստեղծութիւն, այլ եւ ի լոյս կը դնէ
տարօրինապէս հետաքրքրական « թիփ » մը՝ ան-
ձին մէջ որ արտադրեր է այդ էջերը: Կենսագ-
րական տեղեկութիւնները չափազանց քիչ են
Երգնկացիին վրայ. ինքն իսկ Հ. Պոտուրեան
շատ քիչ բան գտած է աւելցնելու բնագրին
սկիզբը գտնուող ծանօթութեան վրայ որմէ գի-
տենք թէ Երգնկացիի քերթուածներու հաւա-
քածուն (որուն միակ օրինակն ունի Ս. Ղազար-
ու վանքը) օրինակուած է 1336ին՝ Դաւրէժ,
հեղինակին մտերիմ բարեկամ Ա.միր Փօլին ա-
նուն անձի մը կողմէ, որուն ձեռնած է բանաս-
տեղծը իր քերթուածներէն մէկ քանին. այդ
ծանօթութիւնը մեզի ցոյց կուտայ թէ Կ. Եր-
գնկացին 1336էն առաջ ապրած է. Հ. Պոտուր-
եան գտած է ուրիշ յիշատակարան մը, որուն
գրողը, Գրիգորիս Երգնկացի, կը յիշէ թէ 1314ին
Եկեղեցաց գաւառին մէջ վանական քահանայու-
թեան կը կոչուի՝ « ձեռնաուութեամբ Կոս-
տանդեայ », ինչ որ կը յայտնէ թէ 1314ին Կոս-
տանդին զեռ ողջ էր: Ասոնք սակայն բանաս-
տեղծին կեանքի թուականը մօտաւորապէս ճշ-
գելէ անդին չեն անցնիր. բանաստեղծութիւն-
ներուն մէջ է որ կը գտնենք հոգեկան զիմագիծը
հեղինակին: Բազմահմուտ, բանասէր, աստուա-
ծաբան վանականի տիպարը չէ ինքը. ճիշդ հա-

կառակը, ներշնչեալ մը. ինքն իսկ կ'ըսէ զայդ
Ը. քերթուածին սկիզբը. « Ոմանք չարխօսեն
զինչն վասն նախանձու, թէ ո՞րպէս խօսի սա
այսպիսի բան, զի վարդապետի չէ աշակերտել.
զի այդ է աշխատիչն եւ այդ է շնորհն ի Հոգ-
ւոյն: » Հոս, « Հոգին », Երրորդութեան եր-
րորդ անձն է. բայց բանաձեւը շատ աւելի լայն
նշանակութիւն մը ունի եւ ճշմարիտ է բոլոր
դարերուն եւ բոլոր արտադրողներուն համար՝
հաւատացեալ թէ անհաւատ. « կարգալով, ու-
սումնասիրելով, հմտութիւն ամբարելով՝ մարդ
բանաստեղծ չ'ըլլար, եթէ չունի շնորհքը Հոգ-
ւոյն, այսինքն բնածին հանճարը»: Թէ Կոստան-
զին ունէր բնածին հանճար, այդ մասին իր յայ-
տարարութեանը պէտք չունինք. իր տաղերը կը
բաւեն զայդ ապացուցանելու. այդ ծանօթագրու-
թիւնը մեզի կ'իմացնէ միայն թէ գրքերով խը-
ճողուած, ուսումնասիրութիւններով ծանրա-
բեռնուած ուղեղ մը չէր Երզնկացին: Ս. Հո-
գիէն շնորհք ընդունիլը ինքն իսկ կը պատմէ՝
այդ նոյն Ը. քերթուածին մէջ՝ ցնորատեսական
տողերով, որոնց համեմատ, տասնհինգ տարե-
կան հասակին՝ երբ վանքը կը գտնուէր « յու-
սում », տեսիլք մը կ'ունենայ. կը տեսնէ « Մա-
նուկ մը » որ

... Ի լուսեղէն ամու նստել որպէս արբայ,
Նրման արեգական է գեղեցիկ որ լոյս կուտայ .

Զմայլած ու զարհուրած՝ չողջողումէն այդ
հրեղէն Մանուկին (որ Բրիստոսն է), մեր բա-
նաստեղծը կ'երգրպագէ եւ կ'ազաչէ որ աստ-
ուածային ձիրքը շնորհէ իրեն .

... Ես եմ աղբատ, ՚ւ յերակ բանի կարօտ կեցայ .
Շնորհէ՛ դու այս գերոյս մասն ու բաժին ինձ եւ զիւրայ .

Երկնաւոր Մանուկը, ցոյց տալու համար
թէ իր խնդիրքը կ'ընդունի, կ'ելլէ եւ ոտքը մեր
Կոստանդինին վրայ կը դնէ ու վրայէն կոխե-
լով նորէն իր տեղը կ'երթայ . . . (Հ. Անդրիկ-
եան շատ սրամիտ կերպով կը նկատէ Երզնկա-
ցիի նուիրած իր վերջին յողուածին մէջ թէ
Բրիստոսի բարեկամական ցոյցի այսպիսի ձեւ
մը վերագրելը շատ բնական է ստրկացած Ա-
րեւելքին մէջ ուր Ալփասլանները՝ ըստ պատ-
մութեան՝ իրենց ոտիւր գերի բռնելէ յետոյ, կը

պտղեցնէին զայն գետինը, վրան կը կոխկըր-
տէին եւ յետոյ վեր հանելով կը համբուրէին
զայն՝ ուղեւով այսպէս ցոյց տալ իրենց « աս-
պետական ոգին » . . .) : Ամէն պարագայի
մէջ, մեր բանաստեղծը՝ իր ըսելուն նայելով՝
ինքզինքը լուսաւորուած ու թեւաւորուած կը
զգայ այդ գերաշնորհ կոխտուումէն .

Եղի յանկարծակի ինձ բան խօսիլ՝ ով ուզեսայ .
Այնպէս որ ես ի յիմ խօսից շարելն զարմացայ .
... Իմ բանն ի յայն լուսոյն եկիլ առ իս ինձ մանանայ :

Այս տեսիլը աստուածաբանական հոետո-
րութեան բանաձեւ մըն է, թէ գերագրգռուած
երեւակայութեան մը իրական ցնորատեսութիւ-
նը, կարելի չէ վճռել. բայց այս քերթուածը
կուտայ մեզի որոշ գաղափար մը հեղինակին
մտայնութեան տեսակին վրայ, — ներշնչեալի
խառնուածք մը :

Այդ ներշնչեալը, սակայն, եթէ մասնա-
զարան մը չունէր իր ուղեղին մէջ, տգէտ մըն
ալ չէր. Աստուածաշունչն ու Ս. Հայրերուն
գործերէն մէկ քանին անշուշտ կարդացած էր,
եւ անշուշտ հայ եկեղեցական հին գրականու-
թեան գլխաւոր էջերը կը ճանչնար. յայտնի է
որ գրաբար քիչ ու գէշ գիտէր (առաջին քեր-
թուածին լեզուն՝ իբր գրաբար՝ ողորմելի է).
ուրիշ լեզուներ հաւանականաբար չէր գիտեր,
թերեւս քիչ մը պարսկերէն, բայց շատ քիչ .
պարսկերէն եւ արաբերէն շատ մը բառերուն
յոյութիւնը իր քերթուածներուն մէջ՝ չ'ապա-
ցուցաներ թէ այդ լեզուները խորապէս զի-
տէր. այդ պահուն հայ ժողովուրդը կը խօսէր
լեզու մը ուր պարսկերէն ու արաբերէն բառերը
կը վխտային, ու Կոստանդին գրած է այն լեզ-
ուով զոր ժողովուրդը կը խօսէր. թէպէտ եւ
ԺԴ. քերթուածին սկիզբը կ'ըսէ թէ Շահնամէի
« ձայնով » գրած է զայն, բնաւ ապահով չեմ
որ Շահնամէն կարդացած ըլլայ. իր տաղաչա-
փութիւնը այդ քերթուածին մէջ՝ ջանացած է
յարմարցնել Շահնամէի տաղաչափութեան, 11
վանկէ բաղկացնելով իր տողերը, բայց ատկից-
անդին չ'անցնիր նմանութիւնը: Ինչ որ Կոս-
տանդին լաւ գիտցած ըլլալու է, Հայոց ժողո-
վրդական բանաստեղծութիւնն է. այդ վա-
նականը մին եղած է առաջիններէն, եթէ ոչ

առաջինը, որ գրքերէն վար իջած ու ժողովրդին հոգիէն արձակուող ձայնին ականջ է զրած: Տարակոյս կը յայտնեմ իր առաջնութեանը մասին, որովհետեւ իրեն ժամանակակից Յովհաննէս Երզնկացին ալ ունի ուսմկալեզու բանաստեղծութիւններ, ինչպէս եւ Ֆրիկը, որ՝ ըստ Հ. Պոտուրեանի մասնաւորապէս ինծի հաղորդած տեղեկութեանց, իյաչատուր Կեչառեցին է (մեռած 1330ին), եւ որ ունի բազմաթիւ աշուղական լեզուով քերթուածներ: Իրավիճակնով մեզի ծանօթ է՝ն առաջին ոտանաւորները Շնորհալիին առականերն են. բայց այդ առակաները չնչին բացառութիւն մը կազմած են հեղինակին (եւ դարուն բոլոր հեղինակներուն) գրութեանց մէջ՝ որոնք շարադրուած են գրաբար: Նոյն դարուն, Մխիթար Հերացի ժողովրդեան լեզուով գրած է իր « Մխիթարութիւն Աերմանց » գործը, ու ժ.Գ. դարուն՝ Սմբատ Գունդսդապը (որուն այս օրերս իսկ Հ. Անդրիկեան այնքան սիրուն յօդուած մը կը նուիրէ Բագմալիպի մէջ) ուսմկօրէն է գրած իր ինքնագիր ու թարգմանական գործերը. բայց թէ՛ Հերացիի եւ թէ՛ Սմբատի երկասիրութիւնները արձակ են ու գիտական ու պատմական, իրաւարանական ընթերցան ունին, զուտ գրականութիւն չեն: Բուն ուժեղ ու լուրջ սկզբնաւորութիւնը աշուղական լեզուով « բանաստեղծութեան », ժ.Գ. դարուն վերջն է, եւ ժ.Գ.ին սկիզբը. ու երեք անձ կը գտնենք ժամանակակից, որ աշուղական լեզուով կը գրեն. ո՞րն է ասոնց առաջինը, օրինակ տուող՝ իր ժամանակին մէջ. դժուար է վստահարար լուծել՝ առ այժմ՝ այդ հարցը. Les Trouvères arméniens հատորիս մէջ Պլուզը Կոստանդինէն առաջ գրած եմ ու Ֆրիկը Կոստանդինէն յետոյ, առանց ո եւ է սպահովութեան(1): Հաւանական կը թուի սակայն ինծի որ այդ երեքէն Կոստանդինն ըլլայ աշուղական լեզուն գրական լեզուի բարձրացնելու առաջին ձեռնարկողը, որովհետեւ

(1) Իսկ Քուչակն այդ հատորիս մէջ ամենէն առաջ գրած եմ, ոչ թէ ժամանակագրական տեսակետով (արդէն յայտնի ալ չէ այս պահուս Քուչակին որոշ թուականը), այլ որովհետեւ հատորին ճակատը կ'ուզէի դնել հայ աշուղական բանաստեղծութեան այդ ամենէն յատկանշական ու ամենէն ճշմարտապէս ժողովրդական ու հայադրոշմ ներկայացուցիչը:

Կեչառեցի եւ Յովհաննէս Երզնկացի բազմաթիւ գործեր ունին գրաբար գրուած՝ իրենց քանի մը աշուղերէն քերթուածներուն հետ, մինչդեռ Կոստանդին ուսմկական լեզուով գրած է իր բոլոր քերթուածները (բաց ի մէկ հատէն՝ եւ ան ալ ա՛յնքան աղաւղեալ գրաբարով մը): Այս կնիթագրութիւնը աւելի կ'ամրանայ այն նկատողութեամբ ալ որ՝ Կոստանդին, ամենէն քիչ հմուտը՝ երեքէն, ամենէն մօտիկը ժողովրդին, ամենէն աւելի կոչուածն ըլլալու էր ժողովրդին լեզուն ու բանաստեղծական ճաշակը դասականացնել փորձելու:

Ըսի որ Կոստանդին անշուշտ շատ ծանօթ ըլլալու էր հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան, հոս ուրիշ հարց մը եւս կայ քննելու. մեր աշուղական բանաստեղծութեան ամենէն հին կտորները որ մեզի հասած են, եկեղեցականի գործեր են. աշխարհական աշուղներու երգերը՝ ձեռագիրներուն մէջ՝ ժամանակագրապէս աւելի ուշ կ'երեւան քան եկեղեցական աշուղներուն, (Քուչակի թուականը՝ ինչպէս լաի՝ դեռ յայտնի չէ, հաւանական է միայն որ Կոստանդին Երզնկացիէն ետքն արտադրուած են Քուչակի վերագրուած սաղիկները). սակայն անտարակուսելի է որ Կոստանդին Երզնկացիէն ու նոյն իսկ Շնորհալիէն ալ առաջ, կային աշխարհական աշուղներ որոնք ժողովրդին զգացումները կ'երգէին ժողովրդին խօսած լեզուով(1). ամէն ազգի մէջ, ժողովրդական բարբառ մը՝ գիտուն գրողներէն ընդգրկուելէ առաջ՝ ժողովրդական երգիչներէն է որ կը գործածուի նախ, կը յղուի, ու կը հասունանայ՝ գրական գործիքի մը աստիճանին բարձրանալու համար: Նոր ժամանակներուն մէջ իսկ, օրինակը ունինք. Աբովեանէն, Քամառ-Քաթիւայէն ու Ալիշանէն, Պէշիկթաշլեանէն ու Գուրեանէն առաջ, երևցած են Նազաչ Յովնաթանը, Սայեսթ-Նովան եւ Դունկիանոսը:

(1) Ասոր սպացոյց կրնանք համարիլ «Աւաղ ըզէնն ասեմ» ժողովրդական անանուն երգը, որ ժ.Գ. դարուն երկրորդ կեսին առաջին մասին մէջ՝ Հեթումի որդւոյն Լեւոնի գերութեան միջոցին յօրինուած պէտք է ըլլայ, այսինքն. Կ. Երզնկացւոյն ծնունդէն առաջ: Թրուան կեանքէն, կարեւոր դէպքերէն ներշնչուած աշուղական լեզուով այդպիսի երգեր անշուշտ դեռ շատ կային Թէ՛ այդ դարուն եւ Թէ՛ նախորդ դարերուն մէջ, բայց գրի չեն աւնուած ու կորսուած են:

**Իր առաջին սիրերգին վերջին տունին մէջ,
Կոստանդին կ'ըսէ .**

Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով,
Աշխարհի բան ուզեն գըրով,
Նայ ես վասն այն յայտնի ձայնով
Աիրու բաներս ասցի յոյով :

« Յայանի ձայնով », կը նշանակէ ձանօթ եղանակով, կամ տաղաչափութեամբ, կամ ուձով . ուրեմն կար ժողովրդական սիրերգներու « յայտնի ձայն մը », աշուղական « գպրոց » մը, զոր կը մշակէին մինչեւ այն ատեն աշխարհական աշուղները, որոնց գործերը կորսուած են, որովհետեւ յանկարծաբանութիւններ էին, զորի յառնուած: Կոստանդինի բարեկամները խնդրած են իրմէ « աշխարհիկ երգ » մը յօրինել զրով . ու իր սիրերգը հաւանականօրէն առաջին ժողովրդական լեզուով այդ տեսակի բանաստեղծութիւնն է որ գրաւորապէս շարադրուած է, ու ատոր համար իսկ՝ մեզի հասած է: Եսիկա հարց մըն է շատ կարեւոր, զոր անցողակի մասնանիչ կ'ընեն հոս, եւ զոր հարկաւոր է աւելի մանրամասնօրէն քննութեան առնել: Կոստանդին Երզնկացիի բանաստեղծութիւնը թաթաւուած է, այդ մասին տարակոյս չկայ. « ժողովրդական » գեղեցկագիտութեան ներգործութեամբը, — ինչպէս Փեթրարքայի բանաստեղծութիւնը թաթաւուած էր իրեն իբր օրինակ ծառայող Թրուպատուրներուն գեղեցկագիտութիւնովը :

Դառնալով Կոստանդինի անձին, եթէ ակներեւ է՝ իր իսկ խոստովանութեամբ՝ որ հմուտ մը չէր ինքը, ատկից կարելի չէ հետեւցնել սակայն թէ ատեցող մը եղած ըլլայ գիտութեան . ընդհակառակն իր ամենէն գեղեցիկ սողերէն մէկ քանին նուիրած է դատափետելու « տգէտը », « անգէտը », « անմիտը », եւ պանծացնելու իմաստունը, գիտունը, մտածողը :

Իմաստունն է առաւօտ, աւետարտ է ցնծալով,
Իսկ անմիտն է խաւարի կայ մանծրացիլ յերազ քընով .
Իմաստունն արեգական պէս է պայծառ եւ լի լուսով,
Իսկ անմիտն է խաւարի տուն եւ տեղի . եւ լի ցաւով :
Իմաստունն է բուրաստանը ծաղկով լրցած գոյնրգոյնով,
' Ի անմիտին սիրտն է լի մուկն ու մրլար ստոնամանով .
Իմաստունն պըտուղ բարի՝ անմահութեան ճաշակ տարով,
Իսկ անմիտ է անպըտուղ դատարկացեալ եւ լի փըշով :

... Իմաստունն է ճաւապարհ ծշմարտութեան ինք գրեալով՝
Իսկ անմիտն է կոյր մտօր՝ ի խորխորատ անկեալ՝ Է ի ծով՝
Իմաստունն ոչ երկնչի Աէ հարկանեն զինքըն սըրով .
Բայց յանգէտ մարդու խօսից խօցի հոգով եւ մարմընով :

Այդ ասէտի եւ գիտունի նակագրութիւնը մեր հին աշուղական բանաստեղծութեան մէջ յաճախ կը կրկնուի . կը գտնենք զայն նաեւ Յովն. Երզնկացիի, ինչպէս եւ Բուչակի վերագրուած տաղերուն մէջ . Ինքն իսկ Կոստանդինն է որ առաջին անգամ յղացած է ինչ որ յետոյ տեսակ մը « ըլիչէ » պիտի դառնար, թէ նոյն իսկ ժողովրդական քնարն է որ Կոստանդինին փոխ տուած է զուգակչիւ մը զոր հայ ցեղին հողին է բանաձեւած . վերջին ենթադրութիւնը անհաւանական չէ . մեր ժողովուրդը շատ թերութիւններ ունի, բայց ունի յատկութիւն մը՝ անսխիւտ՝ որ իր բոլոր թերութիւնները մոռցնել կուտայ . կը սիրէ գիտութիւնը, ուսումը, կը ձգտի բնազգօրէն դէպ ի լոյսը, դէպ ի իմացական բարձունքները, անկարելի չէ որ Կոստանդին այդ նակագրութիւնը գտած ըլլայ այն աշուղական հին երգերուն մէջ որոնց ունկնդրելով է որ իր բանաստեղծութիւնը կազմած է :

Պէտք է նկատել սակայն որ Երզնկացիի փառաբանած « գիտունը », « իմաստունը »՝ ընթերցումներով տկոած իմաստակը, « գրագարանի մուկ »ը չէ, այլ ան որ մտածել, դատել գիտէ, խելացի մարդը, օժտուածը, ան որ հակոտնեան է ապուշին, խաւարասէր բթամիտին: Բազմամուտ ու անհոգի իմաստակներուն համար՝ Կոստանդինի քնարը այնքան անգուլթ է որքան տգէտներուն : Ու հոտ իր անձնաւորութեան ամենէն հետաքրքրական կողմերէն մին երեւան կուզայ: Բաւական բազմաթիւ տղերու մէջ Կոստանդին կը զանգատի հալածանքներէն որով զինքը կը շարչարին « նախանձոտ » ներք, « հմուտ » ներք, ինչպէս կ'ըսէր վերեւ յիշուած ծանօթութեան մէջ(1), չեն ներեր իրեն

(1) Բերթուածին՝ որուն վերեւ կը գտնուի այդ ծանօթութիւնը՝ առաջին տունին մէջ աւելի որոշ կերպով կը կրկնէ իր գտնողաբ .

Ոմանք չար են հետ ինձ, եւ նախանձով են յիմ վերայ,
Վասն իմ գըրեալ բանիս որ առ մարդիկ երեւենայ .
Ստեն թի՛ Ո՛նց գըրէ բան բաղցրահամ ու մեզ կարգայ,
Որ ի մեր միջիս ընկեր կամ համեմատ իր չըկայ :

որ « վարդապետի քով աշակերտած չըլլալով հանդերձ (այսինքն տիկլումաւոր համալսարանականի պէս բան մը չըլլալով՝ ինչպէս պատիւըսէինք այսօր) , այդպիսի բաներ կը գրէ » . Ո՞վ էին արդեօք այդ « նախաճոճութիւններ » որ կը նկատէին մեր խեղճ Կոստանդինը . կէտ՝ թերեւս ալ, իր ջղուտ ընտանոթիւնն էր որ կը խնդրոյնէր փոքրիկ խժռանքները , « հալածուած » ջլախտաւորի ծանծի՞ երեւոյթին մէկ հին սպացուցումը . ոչինչ գիտենք որոչ : Կոստանդինի սաղարը իրօք կ'անջատուէր սակայն՝ իր ժամանակակից բոլոր գրողներու արտայայտութեանց մէջ՝ իրենց բնական , խորունկ շեշտով , իրենց ճոխ ու թարմ ներշնչմամբ , իրենց քաղցր ու օրօրուն ներգաշնակութեամբ . հաւանական է որ իր քերթուածները դուրս ըլլան տեսակ մը մոզովորականութիւն , որ կատարեցողք ըլլայ բազմահմուտ ու նուազ յաջող բանաստեղծներու զանոնք մղած ըլլայ այն բոլոր տպեղ արարքներուն զոր նախանձը կը ներշնչէ (եւ նախանձը , աւա՛ղ , գիտենք որ Հայոց մէջ սարօրինապէս տարածուած ու ծայրայեղ համեմատութեանց հասած ակտ մըն է) : Ինչ ոչ եղած ըլլայ իրականութիւնը , տառապանքը զոր կրած է Կոստանդին՝ իր խակական կամ երեւակայական հալածողներէն , իրեն թելադրած է մէկ քանին իր ամենէն յուզիչ տողերէն .

Ես քանի՛ հառաջ բերեմ կամ ի սրտէ կենամ ազար
Եւ յերակ գօրն ի դուսայ հոգօք մաշեմ գիս անդադար .
Ես չունիմ հանգրստութիւն՝ և սուրբութեան ինձ չըկայ ճար ,
Որ մի պահ հանգիստ առնու՞մ կամ դուրանայ կենարքս դըմար :

Ջերդ ի ճով կամ տատանել , յերակ ճըփիմ յալիս խաւար .
Եւ չըկայ եզր ի ճովիս , կամ թէ ճամբուս Թէկ կայ վըճար .
Ոչ ունիմ ես օգնական յոյս և ապաւէն ինձ կամ եար ,
Որ ի յայս շատ ցըճորէս լինէր խօսօք ինձ մըխիմար :

Ոչ ունիմ մարդ սիրելի ի յընտանեաց ինձ կամ օտար ,
Որ գըճայ սըրտովն ի յիս՝ կամ աղետայ գիս իր եղբայր .
Ով սրտով էր սիրելի՛՝ եղբւ հեռի յիսնէ՛ և օտար .
Նա օտրին ի՞նչ մեղ գընեմ երբոր լինիմ յերմէն ազար :

Ջայս ի յօ՞վ հարցուկ լինիմ՝ որ ինձ խըրատ տար կամ կար .
Թէ գիս էր աշխարիս ամէն հանց կու ատեն Եջնամաբար .
Ջով սիրով ես ընդունիմ Թէ ի սրտէ ինձ տայ խապար ,
Նա յետեւ ինք յերեսաց ցուցնէ գիր սէրն ու անկատար :

Այդ անձնական վիրաւորանքներէ ու մորմոքներէ թելադրուած դատաշունչ քերթուածներուն հետ՝ կայ հատ մըն ալ , մէ՛կ հատ մը , որ բանաստեղծ . « իմաստունը » հալածող « անգէտ » ներուն դէմ իր սովորական զայրոյթը ժայթքելէ յետոյ , կ'ողորայ համայնական դժբաղդութիւնն իր ցեղին՝ մնացած անդիկ ու անառջնորդ , խաւարի մէջ խաբխափուն , գաղաններու յարձակմանց մասնուած :

Հագար աւաղ տամ ես որ Տէրն ըզմեզ յետնորդս արար ,
Ի յանցեալ ժամանակիս՝ որ մեզ չըկայ իրք մըխիմար .
Չովիւ չունինք տեսող ու մենք ենք մոլորեալ ոչխար (1) .
Շատ՝ գայլք են յարձակել ի վերայ մեր խիտ անհամար :

Պիտէր մեզ նաւապետ մարդ կենդանի զերդ Նոյ արդար ,
Որ մեզ տապան գործէր , ճովուս լինէր եզր ու վըճար .
Կամ նըման Աբրահամու աստուածատես մարդ մի լինար ,
Որ յեր ի ծնընդինն մէկ մ'Աստուծոյ հանոյանար :

Յիշեմ ըզմե՛ծրն Մոփսէս . խանդաղատիմ սիրուն համար ,
Որ վասն իր ազգին զեգիպտացին սըրովն եհար .
Եղեւ աստուածախօս , շատ սքանչելիք յերկիր արար ,
Չերձեց ըզմ'վըն Կարմիր , կապեց ըզջուրն պաղ ու բար :

... Իսկ ի յայս ժամանակիս որ Տէրն ըզմեզ յետնորդս արար ,
Չունինք մարդ կենդանի , հոգեով մեռած ենք հաւասար .
Ունինք (2) տեսող աչեր , մեղօք գընանք յանլոյս խաւար ,
Ի մէջ ճովուս ճըփինք , ոչ նաւ ունինք , ոչ նաւազար :

Կտորը հետաքրքրական է , եւ յուզիչ : Այս այն նոյն արտունջի աղաղակն է , զոր իտրենային ալ արձակած է իր Պատմութեան վերմին էջին մէջ : Սուս համապատկերը զոր կը գծէ Երզնկացի , անճիշտ չէ , երբ իր ժամանակակից Հայոց պատմութիւնը աչքի առջեւ բերինք . ԺԴ. դարու սկիզբն է , ամբողջ Հայաստան՝ մահմետականներու լուծին տակ ճզմուած , ու Հայք իրենց ներքին կռիւներով աւելի՛ զբաղած քան անտանելի լուծը թռթվել խորհելու . Կիլիկիոյ մէջ , Ռուբինեան թագաւորութիւնը կանգուն է միշտ , բայց արդէն վտանգուած , Ունիթորներու ստեղծած կրօնական անեղ պառակտումներէն ու անոնցմէ օգտուելով իրենց յարձակումները բազմապատկող Մամուլքներու խուժանքէն՝ խարխլած , դէպ ի վերջնական կործա-

(1) Թերեւ՝ Ու մոլորեալ ենք մենք ոչխար :
(2) Պէտք է ըլլայ՝ Չունինք , ապստոյաբար :

նումն ուղղուած : Ամէն կողմէ Հայութիւնը պատուտուած այնքան կատաղութեամբ ի՛ր իսկ ձեռքերով որքան օտարին հարուածովը : Նախանձը , անհամերաշխութիւնը , կործանարար հասմուղութիւնը՝ տիրական :

« Մա՛րդ » մը , « մեծ մարդ մը » կ'ըղձայ անանկ կոստանդին , որ կամքի ու հանճարի աստուածային ուժով մը ազատէ Հայութիւնը այդ խաւարի մէջ կոյրկուրացն սողումէն ու տանի բարձրացնէ նախկին ազատ ու վեհ գրութեան . « պիտէր մեզ նաւապետ . . . » : Ու խորհի՛լ որ այսօր իսկ, դեռ նոյն խաւարին մէջ է որ կը խարխափենք , նոյն լուծը գլխընուս վրայ ծանրացած , շատ աւելի՛ դժբաղդ ու հալածուած , նոյնքան եւ աւելի պատակտուած ներքնապէս . ու այսօր ալ կրնանք , աւա՛ղ , կրկնել Երզնկացիին արտում ազաղակը .

Ո՛չ նաւ ունինք , ոչ նաւավար . . .

* *

Հ. Պոտուրեանի հրատարակութիւնը անթերի չէ : Ունի երկու բառարան , մին գրքին սկիզբը՝ անկատար , եւ քանի մը սխալներով , երկրորդ մը՝ գրքին վերջը՝ աւելի լիակատար եւ սխալները ուղղուած ու անհասկանալի բառերը բացատրուած՝ Նորայր Բիւզանդացիի օգնութեամբ , (թէպէտ եւ նորէն ոչ գերծ քանի մը անճշգրտութիւններէ զոր ցոյց առած է Պոլսոյ Լոյսին քննադատը .) լաւագոյն պիտի ըլլար որ հատորը մէկ բառարան մը ունենար , վերջը գրուած , նուազ հաղճեպ ու աւելի խնամոտօրէն պատրաստուած : Խոսք բառին իմաստը Հ. Պոտուրեան չէ կրցած որոշել . « Թրակացոյն քերականութեան մէջ , կ'ըսէ , « խատ » գործածուած է « սուր » նշանակութեամբ , սակայն այս « խատ »-ին հետ բնաւ իմաստի մերձաւորութիւն չունի » . ես կը կարծեմ թէ Հ. Պոտուրեան կրնար օգտուիլ իր իսկ ըրած յիշատակութենէն . « խատ »ը « սուր » իմաստով շատ լաւ կրնայ բացատրուիլ . « խեռ ու խատ » (Երզնկացի) , կրնայ նշանակել ըմբոստ եւ սուր (այսինքն կծու , խայթող , որ « խեռ »-ին հետ կը համաձայնի) : Քուչակի « խատ գորտերն ի սարկաւազնի »ն , զոր ես լաւ չէի հասկցած մինչեւ այդ պահը , լուսաւորուեցաւ Հ. Պոտուրեանի

այդ յիշատակութեամբ . ըսել կ'ուզէ՝ « սրածայն գորտերը » :

Հ. Պոտուրեան պահած է բաւական թուով ուղղագրութեան սխալներ . ըստ իս՝ լաւագոյն է՝ այդ կարգի հրատարակութեանց մէջ՝ ուղղել այդպիսի սխալները որ օրինակիչներուն տգիտութեան արդիւնք են յաճախ . ինչպէս անվաղանան (անվախճան) , յալոուր (յաւուր) , ընկերին (ընկերին) , ընդրե (ընտրէ) , գանձիս (գանձիք) , նեմ (նեմք) , յերազուս (յերազուք) , արնե (աւնէ) , մորաս (մօրատ) , քանդ (քանտ) , հոն (հոն) , երփ (երբ) , սղալին (սխալին) , եւն : Հ. Պոտուրեան շատ իրաւամբ ուղղած է օրինակչին կողմէ գործուած եւ իմաստն ազաւաղող բառի խախտութեան , ինչպէս եւ իմ քանի մը սխալ ընթերցումներս՝ « Յետ դժոխոց դատաստանին » քերթուածին մէջ . բայց կան խել մը բառեր որոնք օրինակութեան սխալներ են եւ պէտք էր ուղղուէին . այսպէս՝ յունայն յեղոյն , պէտք է ըլլայ ունայն յեղոյն (քերթուած Թ.ին մէջ ալ կայ՝ « Եւ ի յեղոյն ունայնացել ») . Եւ այլվայր պէտք է ըլլայ այլվայ , որ միջնադարեան հայերէնին մէջ կը նշանակէ «նորէն» . այն ոք , պէտք է ըլլայ այնոք (« անոնք »-ին հին ձեւը) . « բանք մի քանի ձեւ գերեցի , պէտք է ըլլայ՝ գրեցի . Եզնկացի , պէտք է ըլլայ՝ Երզնկացի . « Եւ թէ ծառայ լինիմ կաւոյ (էջ 170) , յանգը կը պահանջէ կաւաւ . « բարձր բողով » հաւանակահագոյն է՝ վոդոյ (ո՛վ կոստանդին , մինչեւ երբ մարդու մէջ բարձրափող , մեծաձայն , պիտի խօսիս այսպիսի անցաւոր սխալական բաներու վրայ , եւն) : « Այ սուրաթ , պայծառ ու պատկեր լուսատես » պէտք է ըլլայ՝ « Ա՛յ սուրաթ պայծառ ու պատկեր լուսատես » . « Իմ ծարաւ սրտիս համար հողմը հնչեց » , պէտք է ըլլայ՝ « հարաւ հողմը հնչեց » . « Դու քանի՞ հեռացեալ ես » , եւն . պէտք է ըլլայ՝ « Դու քանի հեռացեալ ես (յորմէհեաէ հեռացած ես) » . « Որ ես իմում sous ofան » , պէտք է ըլլայ՝ « տօսթօքան » (բաժակ) . « յանդուհն » , պէտք է ըլլայ՝ « յանդուհնք » . « Հոգի աչերուս ես լոյս » , պէտք է ըլլայ՝ « Հոգի՛ , աչերուս ես լոյս » . « Խղճա՛ քո գերուդ իմ լոյս » , պէտք է ըլլայ՝ « Խղճա՛ քո գերուդ , իմ լո՛յս » :

Կան , վերջապէս , քանի մը քերթուածներ որ իբր Երզնկացիին գործ են հրատարակուած

եւ ըստ իս չեն կրնար վերագրուիլ Երզնկացիին . ԻՉ. քերթուածին եւ անոր իբր վարկանթ յաջորդող տաղին ինչպէս եւ ժԱ. տաղին իբր « երրորդ օրինակ » զրուած կտորին համար տարակոյններս յայտնեցի վերեւ . իսկ « Վասն տանջանաց զժոխոց » ը ապահովապէս Երզնկացիինը չէ . այդ մասին կարծիքս յայտնած էի սրբէն շատոնց . Հ. Պոտուրեան ինքն իսկ ապացուցած է ճշդութիւնը կարծիքս՝ (ինչպէս նամակով մը կը հաղորդէ ինծի)՝ հաստատելով թէ այդ քերթուածը Առաքել Սիւնեցիինն է :

Այն եղանակը որով Հ. Պոտուրեան կը բացատրէ Կ. Երզնկացիի տաղաչափութիւնը , ճշդագոյնը չի թուիր ինծի . Հ. Պոտուրեան Երզնկացիի գրիթէ իւրաքանչիւր քերթուածին մէջ զատ տաղաչափութիւն մը տեսած է — 3—4—4, 3—3—4—4, 2—4—4—4, եւն . իսկ « Շահնամէի ձայնով » գրուած քերթուածին տաղաչափութիւնը 2—3—3—3 կը համարի , եւ այս վարկածներն հաստատելու համար՝ կ'ընդունի բառերու անջատումներ՝ անչեչտ վանկերու վրայ , ինչ որ անկարելի է հայերէնի մէջ (Աստղըն պայ—ծառ ծագեց, երնեկ ե—տուն միմեանց, սեւի լու—սին պայծառ—առջեւ արու—սեկին լուսոյն, Գովեալ է Որ—դին Միսծին , եւն .) : Շահնամէի տաղաչափութիւնը Լոյսի քննադատին համար 3—3—3—2 պէտք է համարիլ . ըստ Տր. Թիրեաքեանի՝ 6—5 , ու մերթ՝ 4—4—3 . հաւանականագոյնը Տր. Թիրեաքեանի սուած մեկնութիւնն է , եւ ան է որ կը յարմարի Երզնկացիի այդ քերթուածին տաղաչափութիւնը ճշդելու , միայն թէ Երզնկացիի մէջ 5—6 է փոխանակ 6—5ի (բաց ի քանի մը շատ սակաւաթիւ տողերէ որոնք անկանոն են) .

Զգինին որ բաժնէ — կայ ի ներս մահու դեղ .
Ոմանք որ խրմեն — արբենան ցեղուցեղ .
Հոգևով են մեռած — ու Թրին կենդանի ,
Ով որ ինք խրմել — յայն գինուն շիշանի :

Միւս քերթուածներուն մեծամասնութիւնը գրուած է «հայկական տաղաչափութեամբ» զոր Հ. Արսէն Բագրատունի ի լոյս բերաւ .

1,2,3,4—3,4—4—4,3

Այսօր եղև—պայծառ գարուն—ցնձան ծաղկունք—ու զարդարին,

Հագնին ցեղս — ի ցեղաց — մանրահաւերն — ի ծաղկոցին .
Ի վերայ — լերանց բարձանց — գոյնըղլոյնով — ծաղկունք փրօնի,
Ծաղկեն գերի՝—սրս երկրի,—բզկուն ու դաշտ —ու զբաղչանին:

Կան չորս քերթուածներ որոնց տաղաչափութիւնը — բոլորովին յատուկ Երզնկացիին , եւ շատ սիրուն , — հետեւեալն է , 4—4 , իւրաքանչիւր տունին առաջին երեք տողերը նոյնայնոց , վերջին տողերուն յանգը նոյնը բոլոր տուններուն մէջ (այդպէս են ԺԳ. ԺԵ. ԺԶ. ԻԴ. քերթուածները) : « Բանք յաղագս չար կնոջ » քերթուածը ունի ուրոյն տաղաչափութիւն մը , 3—4—4 : Իսկ երկրորդ սիրերգը (Ա.յ սուրաթ պայծառ) շատ ազատ տաղաչափութիւն մը ունի , եւ հատածներու բաժանումը որոշապէս ճշդիւ անհնար կը թուի ինծի :

Հակառակ այս մանրամասնութեան թերութիւններուն , Հ. Պոտուրեանի հրատարակութիւնը ամենամեծ գովեստի եւ շնորհակալութեան արժանի է : Հ. Պոտուրեանին կը պարտինք Կոստանդին Երզնկացիի գործին ամբողջական երեւումը , եւ ատով Հ. Պոտուրեան ամենէն թանկագին ծառայութիւններէն մին մատոյց մեր գրականութեան : Ուսումնասիրութիւնները զոր այդ աշխատասէր ու եռանդուն Մխիթարեանը Բազմավեպին մէջ հրատարակեց՝ Երզնկացւոյն հատորին տպագրութենէն ի վեր՝ Մկրտիչ Նազաչի , Թլկուրանցիի , Յովհ. Երզնկացիի վրայ՝ ուսումնասիրութիւններ՝ մեծ աշխատութեամբ հաւաքուած նոր ու շահեկան տեղեկութիւններով , սրամիտ ու լուսաբանող նյատողութիւններով լեցուն , յուսալ կուտան որ իր հրատարակելիք յաջորդ հատորները աւելի կատարեալ պիտի ըլլան :

Դանիէլ Վարուժան մին է այն անձնաւորութիւններէն զոր Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը կրնայ հպարտանալ արտադրած ըլլալուն : Վարուժանի պէս դէմք մը անշուշտ ո եւ է զպրոցի արդիւնքը չէ . այլ է՝ն առաջ իր բնածին ձիրքերուն . բայց միջավայրը միշտ իր ներգործութիւնը ունի նոյն իսկ ամենեն ուժեղ խառնուածքին վրայ , կ'աջակցի — կամ կը հակառակի — անոր կազմաւորման . ակնյայտ է որ Վա-

րուժան՝ իր ուսանողութեան իսկ շրջանին Մու-
րատ-Ռափայէլեան վարժարանին հորիզոնէն
զուրս ալ նայած է յաճախ, ուշադիր եւ ուշիմ
աչքով մը՝ Հայոց արդի զրօական ու աղգային
շարժման հետեւած ու եւրոպական մտաւոր աշ-
խարհին քանի մը մեծ երեւոյթներուն վրայ իր
նայուածքը երկարօրէն յառած է, բայց նոյնքան
յայտնի է որ Մխիթարեան միջավայրին մէջ ինչ
որ կ'այլ լաւ՝ իր վրայ ազդած է բարերարօրէն,
— ու « Մխիթարեան միջավայր » ըսելով, կը
հասկնամ՝ ոչ որոշ վայրկեան մը Մխիթարեան
տան կեանքին, այլ ամբողջ աւանդական միջնո-
ւորաը այդ հաստատութեան : Վարուժանը տե-
սած է հոն անցնիլն իր հոգիին առջեւէն Բագրա-
տունիներուն, Հիւրմիւզներուն, Պէշիկթաշ-
լեաններուն ստուերին, Ալիշանը ճանչցած ու
հասկցած է, խոկացած է օրինակին վրայ մեծ
նախօրհներուն վրայ որոնք ելած են Մուրատ-
Ռափայէլեան վարժարանէն, ու թեւեքը զոր
ընթերցելը իրեն արդէն իսկ շնորհած էր՝ ու-
ժեղացած են այդ հզօր թոքներուն հպանց-
քէն : Ազնիւ ու ճոխ հայերէնը զոր կը գրէ,
տաղաչափական հմտութիւնը զոր ցոյց կու-
տայ, յստակ ու կուռ շարադրութեան, հա-
մաչափութեան ու կարգի դասական յատկու-
թիւնները զոր ի յայտ կը բերէ, Մխիթարեան
միջնորդարին շատ բան կը պարտին : Ինչ որ
ի՛րն է, այն բունն ու սուր զգայնութիւնն է,
տաք ու քաղցր սրտի մը հզօր ու խորունկ
բարխուտը, ամենէն սովորական տեսիլները
ուրոյն եղանակով մը նկատելու, զգալու եւ
արտայայտելու կարողութիւնը, որ կը տիրէ իր
քերթուածներուն մէջ :

Տարօրինակ խնամութիւն մը կը դնենք իր
եւ Պիարոս Դուրեանին միջեւ :

Ահա, օրինակի համար քանի մը տուն իր
հատորին առաջին քերթուածէն, եւ որոնք բա-
ցարձակապէս « Դուրեանական » են .

Երգել կ'ուզեմ — մոլ սարսուռայ բընութիւնն
Մատերուս տակ, ինչպէս մօր ծիծն հոլանի՝
Մանկան առջի բընազդական դպչելուն .
Եւ կեանքը մոլ շուրճիս վըրայ լուծանի :

Երգել կ'ուզեմ . — որոտներն ի՛նչ կ'ըսեն մեզ,
Կ'առնէ իսօք հովն ամպէն, հովէն ալ շաղաց :

Բառ ունի աստղն, — երգել, երգել կ'ուզեմ ես,
Զի կը իօսին երգով բնութիւնն ու Աստուած :

Կ'ուզեմ ծովուն հետ սիրտ սրտի ես յարիլ,
Իմ անյունիս մէջ այդ անհունը թաղել .
Բունն իղձ ունիմ մըբըրկին հետ մարտիլ,
Եւ գրուս էին գաղտնիքներուն դէմ բախել :

Գրուած է Սէրն՝ վարդին, Հաւատքն՝ աստղին վրայ,
Զանոնք երգել կ'ուզեմ բնաբի շրջուցով .
Կ'ուզեմ բնութիւնն յօրինել քօղ մը ծաղկեայ
Մտածման ամեն ձեւ իր ներքեւ քօղիով :

Նմանապէս՝ սա տողերը .

Օ՛հ, ինձի ի՛նչ՝ թէ կը փետեմ վարդին մերձ,
Եւ փուշին կեանք կուտամ միշտ,
Թէ գրկարաց յորձանքին մէջ կը նետուիմ,
Խինդս է ձանձրոյթ, սէրս է փիշու :
Ամէն իրայտանք ջախջախեցի սրտիս մէջ . —
Զեմ վահնար սեւ ճրճելէ .
Վանք մտնող կոյս մ'եմ որ խըղուած իր վարսեր
Անխիղճ, անհոգ, կը դիտէ :

Ակներեւ է արդէն որ Վարուժան յաճախ,
ու մասնաւոր գորովով մը, կարգացած է Դուր-
եանը . մէկէ աւելի անգամներ իր քերթուած-
ներուն մէջ կը յիշէ՝ խանդաղատանքով՝ « Իւս-
կիւտարի Սոխակը » :

Վարուժան չունի հոգեվարքի վարդերու
այն անասելի դալկութիւնը, հասնող լոյսի
այն կսկծալի ու եղբրական գեղեցկութիւնը
որ Դուրեանին մէջ արդիւնքն է՝ ա՛յնքան մահ-
ուան սպառնալիքն իր կեանքին վրայ ցցուած
տեսնող հիւանդի ճակատագրին որքան անոր
արդէն իսկ թրթռուն, ցաւազին ու կոյս հան-
ճարին :

Բայց Վարուժան ունի Դուրեանին յան-
կարծական, սեղմ ու վառ պատկերները, ա-
նոր կտրուկ ու սրտէ ուղղակի ժայթքող ճի-
չերը, եւ այն չեմ գիտեր ինչը որ ժողովրդական
է ի բնէ ու « Հայ » եւ որ Դուրեանին բնագ-
դական խորքը կը կազմէ : Վարուժան աւելի
հմուտ է, աւելի գիտակից, աւելի ալ բազմա-
լար . ինք պիտի ըլլայ ինչ որ Դուրեան եղած
պիտի ըլլար՝ եթէ ապրէր ու զինքը մաշող ախ-
արը չունենար իր ներշնչմանց գրեթէ միակ աղ-
բիւր :

Մանրամասն վերլուծում մը չէ որ կ'ուզեմ ընել հոս Վարուժանի հատորին, որ կը պարունակէ արդէն մէկ փոքր մասը միայն այն քերթուածներուն զոր գրած է ցարդ եւ հրատարակած ԲագրևաՎիպի մէջ եւ այլուր :

Շտապելու հարկ չկայ՝ երբ մարդ Վարուժանի պէս բեղուն բանաստեղծի մը դէմ կը գտնուի : Այս հատորիկը մինակ պիտի չմնայ : Վարուժան մնայի պիտի տայ դեռ մէկէ աւելի հատորներ, ամբողջ բանաստեղծութիւն մը, բազմագոյն, կենսախայտ, ու հետզհետէ աւելի հզոր ու հասուն :

Հատորիկը, այնպէս ինչպէս կուգայ ներկայանալ հասարակութեան, ինքնին ազուր ամբողջութիւն մըն է : Դեռ անհաւասար իր արտայայտութեան մէջ, պատանեկան անփորձութենէն ու հապճեպէն դեռ ոչ բոլորովին ազատագրուած, Վարուժանի քնարը ամենամեծ յատկութիւնն ունի ինքնայատուկ հնչիւնով մը օտուտած ըլլալու, ու հոն ուր ուժեղ կը թրթրոսայ՝ ուժը կը ձգտի դէպ ի շատ վեհ բարձունքներ ու մերթ կը համարձքեղ թռիչով մը :

«Մուսային», «Հայր, օրհնէ՛», «Վշտին, Յաւերժութեան սեմին», «Հիւանդ է», «Արիւնոտ ճիւղը», «Երազ եւ խոհ» տիտղոսուած քերթուածները հոյակապ էջեր են, եւ ազուր բաներ կան «Հաչիչ» ին, «Մեռածին համբոյր մը» ին մէջ :

«Արիւնոտ ճիւղը» դմայելի «պալլատ» մըն է, գոհար մը՝ գրեթէ անթերի՝ այդ փափուկ ու թանկագին քերթողական սեռին, որ մէջ այնքան քիչ նմոյշ ունի մեր գրականութիւնը : «Հիւանդ է» ին մէջ, Վարուժան՝ կ'երգէ զարիպութեան մէջ մեռնող Վանցի կարիճի մը եղերերգը, հին պատմութիւն զոր անթիւ ժողովրդական երգեր աւաչած են արդէն, բայց զոր Վարուժան զիտցած է նոյնքան խոր զգացմամբ ու նոր շեշտով մը, ազուր թարմ գոյնով մը վերանորոգել :

Ըստուերին մէջ, խանի մ'անկիւնը լքուած,
Թշուա՛ն պանդուխտ, հիւանդ է .
Խոնաւումիւնն անոր մարմինը շիճ շիճ
Գերեզմանին կը նետէ :
Մըծընշաղի մէջ կը մարմրի, կը հիւծի
Մըծընշաղի մը նրման ,

Լրուութիւնն հոն կարծես դազող մը կ'երկնէ . —
Օրոցը՝ տունէն գերեզման :

Երիտասարդ է տակաւին, եւ փեսայ .
Պուլէն մինչեւ Վան՝ հեռու,
Հոն հաց կ'ուզեն հարսն ու ծընողը, գի՛նք կ'ուզեն .
Դեռ շատ շուտ է մեռնելու :

Ան իր արիւնն իր քրտինքով կը շահէր . . .
Տէ՛ր, ի՞նչ սրտով կը կտորես
Թե՛ն որուն վրայ կը կըռթընին մանուկներ
Եւ ծընողքներ ձիւնագետ :

Պիտի մեռնի — եւ իր բընիկ լուսինն տակ,
Հարսը սիրոյ ծարաով՝
Պիտի զուր տեղ անոր գալուն ըստատէ . . .
Խեղճ վանուցի, ապահով

Յոյսի ամէն խոստումներու վայելքին՝
Կը ծիծաղիս աստղին հետ .
Մինչդեռ կեանքի երկրնքին վրայ կը գծուի
Շանթը շողին գուգահետ :

Որո՞նք համար շուշան ու վարդ փոխ կուտան
Իրենց միացումն՝ այտերուդ .
Ինչո՞ւ Վանայ լիճն աստղերով կը վառի
Նախանձելով աչքերուդ .

Որո՞նք համար հաշաղիդ տակ կը պահես
Ըմբոստանքներն համբոյրին . . .
Վա՛ղն, հէ՛ք ծաղիկ, պիտի ճամբորդ մը գուժէ .
— «Մէկ աչքը բաց անդեցին» :

«Երազ եւ խոհ» (որուն տիտղոսը չեմ սիրեր) ուժեղ տեսիլքով մը կը գծէ դէմքը Սատանին, զայն ջախջախելու համար Աստուծոյ դէմքին ամենագեղ ճաճանչաւորման տակ. Վարուժանի համար այդ երկու խորհրդանշանները իրենց դասական նշանակութիւնը կը պահեն, Սատանը՝ Չարն է, սագիտութիւնը, խաւարը, Աստուած՝ բարին, դեղեցկութիւնը, լոյսը. հիւկոյական շունչ մը կ'անցնի քերթուածին մէջէն. սքանչելի են առղերը որ կը պատկերաջրնեն Սատանին երեւումը .

Պառկած էի. խո՛ր լրուութիւն. գիշեր էր . . .
Ճըրագս իւզէ պատերն արիւն կը ներկէր :
Շանրացաւ մրափ մ'աչքերուս,
Մըտածումներս երագի մէջ սուգան,
Եւ բիբերես ամէն ճաճանչ լուսական
Կոպերուս վրայ տըլին խոյս :

Սեւ դէմքի մ' հետ ձեռք մը տեսայ մահճիս բով —
 Կուրծքիս դըրաւ մատի'րը բոց եղունգով ,
 Սընդիկի պէս խորամուխ :
 Փայտ կտրեցաւ լեզուս . վախցայ շէկ աչքէն :
 Ես ճանչցայ զայն . — ստտաննորուն ամենէն
 Կատաղին էր եւ է՛ն Սուխ :

Բացաւ բերանն' որուն մէջ լինդ միայն կար .
 Իր ակումբ'ը խորտակուած էին վար
 Ինչաւու օրն երկնքէն . . .
 Ըսաւ . — « Սըրտէդ , սըրտէդ քարշել ես եկայ
 Ջայն' որուն տեղի' իմ տեղըս պէտք է ըլլայ .
 Տո՛ւր , ինճի տուր սէրդ իրեն : »

Յետոյ կուգայ պայքարը բանաստեղծին հոգևոյն ու Սատանին միջեւ , որ կը պարտուի . եւ երազողը՝ արթնցած՝ հրճուանքով կը զգայ Աստուած իր սրտին մէջ , անխախտ .

Ա՛հ , արննցայ : — Եւ միտքըս շուտ մ'ըջտապեց
 Սըրտիս վրէիլն . դեռ Ան հոնտեղ էր . անեղծ ,
 Եօթն արեւի նըման ջերմ .
 Դեւն եղունգով լանջքըս շերտած էր տեղ տեղ .
 Ուրախ էի՛ որ եղայ զրահ մ'արիւնհեղ
 Անոր համար , Անոր դէմ :

Տարօրինապէս ազնիւ է ու սրտաշարժ՝ ըզգացումը որով տողորուած է « Հայր , օրհնէ՛ » քերթուածը . հոն , իր բիւրեղի մաքրութիւնովը , առտուան արեւու աղւոր ու թարմ ջերմութիւնով՝ ի յայտ կուգայ « բարի մարդու » սիրտը որ կը բարախէ այդ բանաստեղծին մէջ .

Հայր , ես կերծամ այն ճամբայէն որ ճերմակ
 Մաղբուրդ գիս կը տանի ,
 Վաստակաբեկ ոսկորներուդ , ճեր սըրտիդ
 Եւ սէրերուդ կենդանի . . .

Բաւական է . . . աշխատեցար , կըրեցիր .
 Ամէն նետի , հարուածի ,
 Վահան եղար ինճի համար . հոգիդ է՛
 Որ հոգւոյս մէջ կը յածի :

Իմ արիւնս է գոյացած բուրբոտիքդ .
 Յոգնուածանդ ծիւն եմ տըխուր :
 Հոգիդ , կազմի՛ , երբ կուրծք կուտար մըրիկին՝
 Ես շուքին տակ , հանգիստ , լուռ

Կը մեծնայի : — Հարկ է հիմայ ա՛լ հանդէս
 Եւ ես թեզի յաջորդեմ . . .

Խոնջէ՛նք , խոնջէ՛նք : — Կ'ուզեմ կըռուիլ , աշխատիլ ,
 Ելլել կեանքիմ , կեանքի՛ն դէմ . . .

Հայր իմ , օրհնէ՛ . դողդոջ ձեռքըդ գլխուս դիւր .
 Թող մատերեդ կաթի վար
 Այսօրեդ՝ եկած հոգւոյդ պայծառ խորանէն :
 Վերջին ժամն է . օրհնէ՛ , հայր :

Գեղեցիկ տողեր կան Մուրայիւն տիտղոսուած կտորին մէջ , որ կիրպով մը բանաստեղծին քերթողական հաւատոյ հանդանակն է , եւ հանգանակ մը մեծ ազնուութեամբ ու արութեամբ յղացուած : Վշտինը հատորին ամենէն խորունկ ու ամենէն աղւոր զգացուած կտորներէն է .

Ինճմէ հեռու . ահաւոր է տեսնալ թեզ .
 Գառնան ձաղիկն ուղիւն կըրնայ՝ դէմ դընել .
 Ո՛հ , բեզի հետ լ'նչպէս կ'ընամ չափուիլ ես , —
 Դու արհեստիդ մէջ վարպետ ես եւ ընտել :

Դեռ նոր դըրի մեծ հովտին մէջ իմ քայլեր՝
 Ուրկէ՛ երկայն ճամբան կ'երթայ նեղնալով .
 Ծայրն է շիրիմն զոր հասակս այս չի տեսներ՝
 Կամ կը տեսնէ միայն սոսկման մը դողով . . .

Քայլիս առջեւ՝ մի՛ վերցնենք այդ հովտին՝
 Ծաղկի , շողի եւ ցօղբու պատմութեանն .
 Թո՛ղ որ երկնի յորդ ալիքներն հըրեղն
 Հոն կապուտակ իրենց ժպտով հայտ իջնան :

Բայց , իր պարմանեկան հոգիին ամբողջ հասկանալի՝ ու գեղեցիկ՝ զարհուրանքն ու սոսկումը նետելէ յետոյ՝ Վշտին , բանաստեղծը կը վերջացնէ երգը ունկնդրելով անոնց որ կ'ըսեն — եւ իրաւունք ունին — թէ Վշտը մեծցնող , ազնւացնող , դէպ ի իտէալն առաջնորդող մեծագոյն ուժն է .

Ճակտին վըրայ , ակօսներուն մէջ վըշտի՛
 Կը ցանուի սերմն իտէալին սեպհական .
 Օր մ'այն հոգին որ ցաւերով կը տուայտի ,
 Պիտ՝ դաւնայ վարդը Անհունին խնդուծեան :

Յաւերժութեան սեւիկը ամենէն հզօր կտորն է հատորին , եւ մին ամենէն շքեղ էջերէն հայ բանաստեղծութեան . Մահուան խորհրդին հանդէպ այդ լայն ու սարսուղին խոկումը , նորէն մտածել կուտայ Հիւկօին , ձեւովը մանաւանդ .

եթէ հայ բանաստեղծներէն Դուրեանը Վարու-
ժանի վրայ ազդած է ամենէն աւելի, յայտնի
է որ Եւրոպացիներէն՝ Հիւկոն ամենէն աւելի
իր հոգիին խօսած է եւ հոն իր մեծ արեւէն
քանի մը ճառագայթ ձգած :

Չեմ կրնար ինքզինքիս արգիլել հաճոյքը
յիշատակելու քերթուածին գէթ սկզբնաւորու-
թիւնը, որ պարզապէս հրաշալի է :

Գերեզման մ'էր, լերան ոտքին, գետին մօտ .
Թախաւական քայլերու վայն գրտան հոտ .
Երբ կ'երթայի երազուն,
Իրկունն, հագած արեւուն հուսկ շողը լալ,
Սիրտըս յանձնած ծաղիկներուն, եւ միտքս ալ՝
Փընթելու մօտ աստղերուն :

Գերեզման մ'էր : — Խաչ մը անտաշ, քար մ'անխօս .
Քարն անանուն, եւ խաչին ալ՝ անքրիստոս,
Հուն կը հսկեն մենակեաց .
Մին զիտեղուած է ձեռքերով մըտերիմ,
Եւ միւսն, երկու մասրի ճիւղեր, սեւ մագի մ'
Գիսակներովն հոն կապուած :

Այս է բոլորն . ու ասոր հետ քընուկիւնն
Որ կ'օրօքէ այդ քունն իրիւս մայր մ'անքունն :
Տերեւներու սօսափներ,
Գետին ուրբանքն ու խոշոր բիբը լուսինն
Մտացուկիւնն հոն կը սպաննեն . հոն երկինն
Իր նայուածքներն է Գաիեր :

Ինչ լաւ է հոգ . կարծես Կէ դա՛շտն է՝ հսկայ
Ուխտաւոր մ'այդ գերեզմանին, զի տեսայ
Անմեռուկներ ինքնարայտ՝
Ջոր կապած է բնական ոլու մը՝ խաչին,
Եւ համբուրող շրթունքը բոց կակաչին՝
Քարին ծրոսած սիրայոյզ :

Խոնարհեցայ, եւ հոգիս լի ալմուկով
Դատարկեցի մեռածին լուս սնարին քով . —
Գիւղի գիշեր մը երբէ՛ր
Այնքան լաւ չի ճըծիր զօգանքը զանգին՝
Որքան ճըծեց մահուան այդ փոսը լըւին
Հուզոյս ճիչերն յուսաբեկ :

Խոնարհեցայ, եւ կարծես ինձ հետ բոլոր
Բնուածիւնը հոն խոնարհեցաւ, ահաւոր
Ըստուերին մէջ ծնրագիր .
Եւ միացաւ երբուն սիրտը սրտիս՝
Խիզախօրէն ընկզմելու համար գիս
Խորհուրդին մէջ սեւածիր :

Վար, վար . — լըւէ՛ . ճըզուս սիւքեր, լըւեցէ՛ք .

Դագաղին խորը չի հասնիր ծայնն երբէք .
Գերեզմանին քարին տակ
Մայր-լըուածիւնն է բանտարկուած : — Վար, վար, վար,
Վի՛հ մեռին պէս անյատակ,
Կը խա՛րխափեն մտքիս օճերն . ո՛ւր է, ո՛ւր,
Վախճանովն գացած ճամբան . ո՛հ, ի զուր
Կը փրնտրուեմ հոն իմ շուրջ,
Անոր անունն ի՛նչ է, կամ ի՛նչ է անունն
Անդրըշիրմի եղածին, ո՛ւր է Անհունն,
Ո՛ւր է Խորհուրդն . — Աղջամուղջ . . .

Ըսի վերեւ որ Վարուժանի հատորը անհա-
ւասար է : Այն քերթուածներէն զուրս զոր յի-
շատակեցի, միւսները, առանց զուրկ ըլլալու՝
մերթ՝ գեղեցիկ իմաստներէ ու սիրուն տողերէ,
թոյլ են, երբեմն նոյն իսկ տափակ : Ու նոյն
իսկ այն քերթուածները զոր յիշատակեցի հիւ-
ցումով, զերծ չեն ձեւի թերութիւններէ : Գրողի
մը մէջ միայն եւ է՛ն առաջ թերութիւններ տես-
նել եւ անոնց մէջէն նկատել անոր գործն ու
տաղանդը, անոնցմով մրտտել եւ ուրանալ ինչ
որ կայ անոր մէջ գեղեցիկ եւ առողջ, գձուծ
հոգիներու եւ կարճատես մտքերու վարմունք
է . կան գրողներ որ բազմաթիւ տկար արտադ-
րութեանց հետ՝ տուած են մէկ կամ երկու հը-
զօր ու կատարեալ գործ . ճշմարիտ քննադատը
կը նկատէ է՛ն առաջ այդ զրական տարրը՝ գոր-
ծին մէջ . Հիւկոի գործերուն, որոնց թիւը հար-
իւրը կ'անցնի, մէկ չորրորդը հազիւ պիտի ապ-
րի, բայց այդ մէկ չորրորդը այնքան շքեղօրէն
ուժեղ է որ միւսներուն տկարութիւնը ոչ մէկ
կերպով չի կրնար մնասել անոր անմահութեա-
նը : Ժամանակը, որ մեծ ընտրողն է, կուգայ
կ'աւել կը տանի ինչ որ թոյլ է, ու կը պահ-
պանէ ինչ որ կարող է գիմանալ դարերու կըր-
ծումին : Սակայն, եթէ սխալ է գրողի մը մէջ
թերութիւնները միայն տեսնել, նոյնքան սխալ
պիտի ըլլար զսնտնք բնաւ չնկատել . երբ մա-
նասնագէտը կը գտնուինք հանդէպ նորածիլ տա-
ղանդի մը որ իր ճամբան զեռ նոր կը բանայ,
անհրաժեշտ է իրեն ցոյց տալ իր առաջին էջե-
րուն մէջ՝ գեղեցկութիւններուն հետ՝ ինչ որ
կայ տկար . ասով իրեն օգնած կ'ըլլանք ոչ մի-
այն հզօր ներշնչումով ու խոր զգացողութեամբ
բանաստեղծ մը ըլլալու՝ ինչ որ է արդէն, այլ
եւ անթերի արուեստագէտ մը, ինչ որ ըլլալու
համար բոլոր ձիրքերն ունի : Վարուժանի թե-

բուժեանց ամենէն աչքի զարնողը՝ տեսակ մը « վարժապետական » նօթ է որ յաճախ կուզայ աւրել իր ներշնչմանց մաքրութիւնը , զանգաղեցնել իր թոխը , նոյն իսկ իր ամենէն զեղեցիկ քերթուածներէն ոմանց մէջ , արձակունակ ու սափակ գոյն մը կը բերէ կը ստեղծէ իր քերթողական երանգապնակին վրայ .

Երիտասարդ , բայց շուտ նաեցած շատ բաներ . . .
 . . . Զի մարդը այնքան կը շատայէ մէջտեղէն Վեցրեկու իրեն նրմանը արդեն . . .
 . . . Աղբատուծիւն գարդ կ'ընէ ակաւոր . . .
 . . . Բիւր գիճովին ինն հագարն են չրճուր . . .
 . . . Ոհ , փոթորիկ փոթորիկ մի՛ յոգեք զայն . . .
 . . . Այսինքն խօս բարկուրենէ բարկուրին : . . .
 . . . Ըսպիտակ էջ որուն միտ կողմն է գրուած Անպատանաւ բան մը մահն . . .

Հատորին մէջ կան քանի մը քերթուածներ որ ամբողջապէս վարժապետական են , նրթին յղացմամբն ու արտայայտութեան ձևովը (Ռաստիարակը , Տղա՛ք , Ներեցէք , Չորս տարեկանի մը նամակը) . ահա՛ քանի մը տողեր որ գաղափար կուտան .

Մի՛ , մի՛ ճծէք : — Ի՛նչ , խառնակե՛ց ճերին խաղ .
 Կամ Թէ անգէտ եւ դիպուածով , մըտազբայ ,
 Զեր գնտակին զարկա՞ւ ոտքով մկկն մէկ ,
 Թափն՞ց մելանը մուղմերնուդ . ներեցէ՛ք .
 Ո՛հ , ներեցէ՛ք , զի Հայ մըն է , մեր եղբայր , եւն :

(Ռաստիարակը) Թոք կը սպառէ , միտք կը լլկէ , շունչ կուտայ ,
 Եւ չի խորհիլ իր վերքերուն .
 Մանկուծեան դէմ դըրած ամբողջ ճերուկինն՝
 Կը բաժնէ իր ծովը բազում լրճի վրայ . . .
 Վըսե՛մ կոչում . . . եւն :

Ասոնք հրապարակագրութիւն են կամ ճառախօսութիւն , բայց ոչ բանաստեղծութիւն : «Ռաստիարակը» քերթուածը տասն անգամ արդէն ստեղծանաւորած է մեր մէջ , Ռ . Պէրպէրեանէն : Վարուժան մեզի ուրիշ բաներ ունի ըսելու , աւելի նոր , աւելի ուժեղ , իր բանաստեղծի սրտին խորքէն ժայթքած . իր քնարը առնո՛ց միայն թող պահէ :

Այդ նօթը Վարուժանին մէջ հկուր է , իր բնութեան ու խառնուածքին զաւակ չեմ կրնար ընդունիլ զայն . պէտք է — ատ ալ — մտած ըլլայ իր մէջ՝ Մխիթարեան միջավայրէն — ո-

րուն զրականութեան փոստական կողմերէն մին կաղմած է ան եւ որմէ Ալիշաններն իսկ չեն կրցած զերծանիլ . Հիւկօին ալ ներդրածութիւնը կարելի է տեսնել հոս , որովհետեւ ոչ ոք այնքան « վարժապետ » է , նոյն իսկ « տիրացու » որքան Հիւկօն՝ ամէն անգամ երթ-թեւերը յոգնած ըլլալով , ամօտի մը վրայ նստած՝ քարոզ սալու կ'ելլէ : Արդ , ո՛րինչ աւելի անհաշտ է «բանաստեղծութեան» հետ՝ քան «քարոզը» . բանաստեղծութիւնը պէտք է երգէ , ոչ թէ արամաբանէ , դասախօսէ , ապացուցանէ . ու ասով չեմ ուզեր սահմանափակել բանաստեղծութեան սլորարը . ան այնքան լայն է որքան տիեզերքը . ամէն բան , գիտութիւնը , փիլիսոփայութիւնը , ընկերական հարցերը , ինչպէս բնութեան զեղեցկութիւններն ու սէրը , ու նոյն իսկ կաթիլ մը ցօղ կամ ճանճի մը բզզիւնը՝ կրնան նիւթ ըլլալ բանաստեղծութեան , պայմանաւ սակայն որ բանաստեղծին հոգին յաջողի հալեցնել , աննրթականացնել , թեւաւոր ու թրթռուն ու երգեցիկ դարձնել այդ բոլորը : Ոչինչ աւելի զիւրին պիտի ըլլայ Վարուժանին համար՝ քան իրմէ դուրս նետել այդ անախորժ տարրը , որովհետեւ իր հոգին թեւեր ունի ի բնէ իրեն շնորհուած եւ շատ զօրեղ , ու այդ թեւերը՝ երբ կը թրթռան՝ զմայլելի երաժշտութիւն մը կ'արձակեն :

Ուրիշ թերութիւն մը , պատկերներու եւ քառերու անճիշդ կամ անճաշակ ընտրութիւնն է որ մերթ , նոյն իսկ լաւագոյն կատրներուն մէջ , կը նկատուի .

Կը տրոփէ մէջս երգերու սաղմն , կը սպասեմ .
 Ե՛րբ պիտ' տըրուի անոր ծնուցիչ քու համբոյր :

Պատկերը ճիշդ չէ , քանի որ « սաղմ »ը՝ բնախօսապէս՝ արդիւնքն է «ծնուցիչ համբոյր»ին , եւ գոյութիւն առնելէ յետոյ՝ ա՛լ պէտք չունի ո եւ է համբոյրի սպասելու :

Անոր վերայ պիտի սիրտս յար բրուննի .

« Սիրտ մը որ կը քրտընի » , աղւոր չէ , եւ բնական չէ պատկերը :

Կըսմբտեցի , կըուփեցի . . .

Այս բապերը , գործածուած՝ Սասանին դէմ

բանաստեղծին պայքարը նկարելու համար, գր-
ուհիկ են, քմծիծաղ կ'արթնցնեն, պայքարին
մեծութեանն ու վեհութեանը համապատասխան
բառերը չեն:

Կան վերջապէս՝ Վարուժանի քերթուածնե-
րուն մէջ՝ տաղաչափական անփութութիւններ .
ըսի որ քաջ գիտէ հայկական տաղաչափութիւ-
նը, եւ զայդ կ'ապացուցանեն իր տողերուն
մեծամասնութեան կուռ շինուածքը, զաչնակա-
ւոր սահքը, շնչտերու գիտակից կիրարկումը .
բայց գեթաղղաբար Վարուժան մերթ անհոգու-
թեան նշաններ կուտայ, իմաստին լիալիր ար-
տայայտմանը համար տաղաչափութեան պա-
հանջքները զանց կ'առնէ: Ատիկա արդէն գրեթէ
բոլոր հայ բանաստեղծներուն թերութիւնն է .
Քրանսացի յետին բանաստեղծը տաղաչափական
օրէնքներուն կը ճգնի պատշաճեցնել իր ներ-
շնչման թռիչք . ոտանաւորը երաժշտութիւն է
ամէն բանէ առաջ, ու ո եւ է մեղանշում երա-
ժըշտականութեան դէմ՝ աններելի պէտք է ըլ-
լայ բանաստեղծութեան մէջ . մեզ մօտ, բանա-
ստեղծը՝ նեղը մնալուն պէս՝ կը գոհէ երաժշտա-
կանութիւնը: Հիւրմիւզն ու Պէշիկթաշլեանն են
որ ամենէն աւելի յարգած են այդ պայմանը՝
իրենց տաղաչափուած էջերուն մէջ . ու նոյն
իսկ Պէշիկթաշլեանին մօտ կը գտնենք անկա-
րելի տողեր ինչպէս հետեւեալը,

Թէ երգի բռնին սիրողաբար .

Վարուժանի քերթուածներուն մէջ բաւա-

կան բազմաթիւ տողեր կան աններգաչնակ, ուր
բաղաձայնները կը խճողուին, մերթ տողն ան-
ընթեռնյի դարձնելու աստիճան .

Երբ տուիր անոր Յանգ աւարի մ'ըղփուծինն .

Կը ծընանի . — չի լար . է

Լուռ ու տրճու .

(Էն տողին ծայրը՝ ստորագելիներէն առաջ՝
խորթ է աշխարհաբարի մէջ):

— Երգէնիկ մ'է միայն իր մեծ հարստութիւնն .

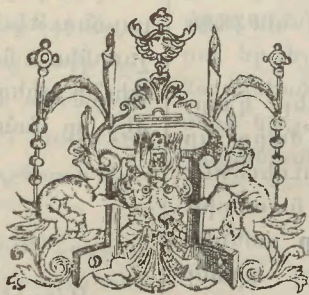
... Դիակ մ'ըլլալուն համար սոսկ .

... Որ բաժանումը միտեց խոր, դըժբնդակ .

... Տրուելով կրօնն՝ մարդուն, բառին՝ ոտնաոր :

Այս թերութիւնները Վարուժան ինքն իսկ
պիտի նկատէ անշուշտ եւ պիտի ուզէ իր ա-
պագայ արտադրութեանց մէջ: Իրմէ մեծ բա-
ներ, ու կատարեալ բաներ կը յուսանք: Իր
սկզբնաւորութիւնը մին է ամենէն շքեղներէն
որ Հայոց մէջ յայտնուած ըլլան Մեր այս ցաւի
ու սուգի օրերուն մէջ՝ մխիթարութիւն մըն է
տեսնել, իրմով, անգամ մը եւս, հոյակապ ա-
պացուցումը հայ հանճարին յարանորոգ կենսու-
նակութեան՝ հակառակ մեր վրայ ծանրացող
անողոք ճակատագրականութեան բոլոր խեղդիչ
ու ջախջախիչ պայմաններուն:

Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Les Trouveres Arméniens հատորէն օրինակներ զրկուեցան բազմաթիւ եւրոպացի անձնաւորութեանց : Պ. Փալիէր, Նախագահ Ֆրանսական Հանրապետութեան , Պ. Մուրոմցէֆ , նախագահ ուսական Տումայի , Տր. Ռու, անօրէն Փասթէօրեան Հաստատութեան , Պարպիէ տը Մէնար , անօրէն Փարիզի Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին , Տր. Նիքոլ, Մորիս Պարէս, Հանրի տը Րէնեիէ, Լիւտովիք տը Բոնիֆանտոն, Մասընէ, է. Մելքիոր տը Վոկիւէ, Ալպէր Վանտալ, Ա. Մէյեէ, Ֆ. Մաքլեր շնորհակալութիւն յայտնած են համակրական երկտողիկներով :

Իշխան Սապահէտտին յայտնած է « Իր շնորհակալութիւններն ու շնորհաւորութիւնները Հայ աշուղները ա՛յնքան շահեկան գրքին համար » :

Տր. Մաքս Նորտաու ուղղած է հետեւեալ նամակը .

« Սիրելի եղբայրակից ,
« Շնորհակալութիւն՝ « Հայ աշուղներ » հատորին ուղարկման համար : Ահա՛ գեղեցիկ ու լաւ գիրք մը, եւ ահա՛ լաւ հայրենասիրութիւն : Սքանչելապէս կը ծառայէք ձեր արի ու դժբաղդ ազգին՝ անոր մտաւորական ու զգայնական կեանքովը մեզ ապրեցնելով եւ մեզի յայտնելով անոր բանաստեղծական ազնիւ տաղանդները : Այո՛, ձեր աշուղներէն մէկ քանին ամենէն գեղեցիկ գրականութեանց մէջ իսկ խորթ պիտի չերեւային :

« Բոլոր շնորհաւորութիւններս , սիրելի եղբայրակից, եւ հաւատացէք զիս ձեր համակրականօրէն անձնուէր

ՏՐ. ՄԱՔՍ ՆՈՐՏԱՈՒ

Փիէր Օպրի կը գրէ .
Ի՛նչ անուշաբոյր բուրմունքներ կ'արձակուին , սիրելի բարեկամ , երբ մարդ կը բանայ ձեր վերջին գիրքը : Ի՛նչ ուղեւծուծ Արեւելքին , զոր՝ ընթերցմամբ այդ հատորին՝ մարդ կ'ապրի ու կը վերապրի՝ իր ամենէն հարազատ ներքնութեանը մէջ : Ձէի գիտեր որ ձեր Ֆրանսերէն լեզուն այդքան ատակ ըլլար հայկական մտածումը արտայայտելու :
« Ընդունեցէք, իմնդրեմ, աւելի քան քոմփ-

լիմաններ, հաւատարի՛քը անկեղծ սքանչացման մը :

Փ. ՕՊՐԻ

Փոլ Ատան կը գրէ .
« Շնորհակալ եմ, սիրելի բարեկամ . գիտէք թէ ո՛րքան ձեր գիրքը կրնայ զիս շահագրգռել . խորապէս շնորհակալ եմ զիս յիշած ըլլալուդ համար :

Ընդունեցէք շնորհաւորութիւններս եւ շատ սիրալիւ յուշերս :
Լէոն Տիէրքս կը գրէ .

« Շատ խորապէս շնորհակալ եմ ինձի զրկած ըլլալուդ համար հայ աշուղներու այդ ա՛յնքան շահեկան գիրքը՝ արեւելեան մեծ հրապոյրով լեցուն : »

Ֆրետերիք Միսթրալ կը գրէ .

« Սիրելի Պարոն ,
« Հայ աշուղները ճշմարիտ ազնուացել բանաստեղծներ են : Իրենց ազգին հոգին անոնց երգերուն մէջ թերեւս աւելի պայծառ կը շողայ քան ազգային պատմութեան մէջ : Արեւելքի լոյսը եւ արեւելեան երազին շլացուցիչ թովջութիւնը կը լուսաւորեն հոն մեր քրիստոնէութեան օրտմութիւնը : Ձեր այեղները մահմետական յեն , բայց Հազար ու մէկ գիշերներու հէքեամներն իմացած են , ու ձեր Ֆրիկը Յոբայ սերունդէն է :

« Կը շնորհաւորեմ ձեզ զանոնք ծանօթացնելու ձեր ա՛յնքան պայծառ եղանակին համար , ու սրտանց շնորհակալ եմ որ գիրքն ինձ զրկելու ազնուութիւնն ունեցեր էք :

Ֆ. ՄԻՍԹՐԱԼ

Փոլ Սուշոն կը գրէ .
« Սիրելի բարեկամ ,
« Ըմբռնանցի ձեր « Հայ աշուղներ » գեղեցիկ գիրքը, ինչպէս Արաբիոյ մէջ կ'ըմբռնեն շամամը զոր կը յիշէ Նահապետ Քուլչակ : Շնորհակալ եմ այդ համադամին համար , որ յայտնութիւն մը պիտի ըլլայ շատերուն : Ձեր շնորհիւ , հայ քնարերգական բանաստեղծութիւնը տիեզերական գրականութեան դասուն մէջ կը մտնէ :

ՓՈԼ ՍՈՒՇՈՆ

République Française լրագրին Յուլիս 29ի
թիւին մէջ , էտմոն Փաղի հետեւեալ յօդուածը
հրատարակած է .

«Հմուտ բանաստեղծը՝ Արշակ Չօպանեան, Հայաստանի ջարդերէն ի վեր վտարանդի ի Փարիզ, իր դժբաղդ երկրին հին ու նոր գրականութիւնը ծանօթագրեալ Թարգմանութիւններով եւ ուսումնասիրութիւններով մեզի յայտնելու առաքելութիւնն ինք իր վրայ է առած : « Հայ աշուղներ » ծաղկաբաղը, ցարդ, ամենէն գեղեցիկ հատորը կը կազմէ այդ շարքին : Ինչպէս կը գրէր Պ. Չօպանեանին անգլիացի մեծ հայասէր ձեռնարարը, որ այժմ նախարար է ազատակին դահլիճին մէջ, հայկական բանաստեղծութիւնը բոլորովին տարբեր է արաբ եւ պարսկէ բանաստեղծութիւններէն : Ան ինծի կը թուի աւելի պարզ եւ միանգամայն աւելի համեղ . աւելի մաքուր եւ միանգամայն աւելի հրայրքոտ : Անկեղծութիւնն իսկ, ինքնաբերութիւնն իսկ է ան : Եւ Կոստանդին երզնկացիի մօտ՝ օրինակի համար, կամ Գրիգոր Աղթամարցիի կամ Ղուկիանոսի մօտ, քրիստոնէական հաւատքը ամենագոյտը Թարմութիւն ու հնարամտութիւն ունեցող միստիքական գեղումներով կը հոսի : Սիրոյ երգերը հատորին երկու երրորդը կը լեցնեն . մասնաւորապէս պիտի ճաշակուին Սայեամ-Նովայի, Նաղաշ Յովնաթանի, Ղազար Սեբաստացիի եւ Նահապետ Քուչակի երգերը : Այս վերջինը ինծի շատ գերազանց կը թուի Օմար Խայեամէն, որուն հետ կը բաղդատէ զայն Պ. Չօպանեան : Իր քառերկները խորհիլ կուտան, ըստ Պ. Կապրիէլ Մուրէի բացատրութեան, արեւելեան « Ինթերմեցցո » ի մը, Հայնէէն հինգ վեց դար առաջ գրուած : Նահապետ Քուչակ, որուն կեանքը անծանօթ կը մնայ, համակ սէր եղաւ . եւ զմայլիկ պատկերները իրմէ կը ծրնէին ինչպէս ծաղիկները վարդենիէն : »

Պ. Աշիլ Միլիէն, ծանօթ ֆոլքլորագէտն ու բանաստեղծը, վերջերս հետեւեալ յօդուածը հրատարակած է Revue du Nivernais ամսագրին մէջ՝ Poèmes arméniens anciens et modernes եւ Chants populaires arméniens գրքերուն մասին .

« Ո՞վ չզգաց ամենախոր զայրոյթ՝ Հայաստանի ջարդերուն միջոցին : Անպաշտպան անձեր, հարիւր հազարներով, մորթուեցան, կոշկոճուեցան . ամբողջ երկիր մը արիւնն ու կրակը փածթուեցաւ . Եւրոպան այդ տեսա-

րանին հանդիսատես եղաւ, եթէ ոչ անկարեկիր, գէթ անգործ : Սակայն այդ ազնիւ հայ ազգը չուզեր մեռնիլ, իր ցեղին կորովը անեղծ կը պահէ : Իր պայքարի, տառապանքի, արտադրութեան դերը կատարած է՝ նոր ժամանակներու քաղաքակրթութեան բնաշրջումին մէջ . բայց մեր մէջ ո՞վ կը ճանչնայ այդ երկրագործ, արդիւնաբերող, արուեստագէտ ժողովուրդը : Զայն կը դատեն աւելի՛ ստայոդ առասպելներու համեմատ : Իմ մասին, ես սորվեցայ գնահատել զայն ու մեծապէս յարգել, երբ՝ պատանի հասակէս իսկ՝ յարաբերութեան մէջ գտնուեցայ մեծարժէք անձնաւորութեան մը, Շիրակայ Արքեպիսկոպոս Գեր. Ե. Հիւրմուլիսի հետ, որ հայ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն էր Վատիկանի մօտ : Գրագէտ մըն էր, Թարգմանիչ ու բանաստեղծ, խանդավառ իր հայրենիքին համար, որուն օգտակար . բեղմնաւոր ու վեհանձն անցեալը ծանօթացնելու ջերմ փափաքն ունէր : Այսօր, հայ բանաստեղծութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներէն մին, Պ. Արշակ Չօպանեան, կը ձեռնարկէ մեր աչքին առջեւ դնել իր ազգին մտաւորական արժէքը հաստատելու սահմանուած տոքիւմաններ : Ու մեծ շահագրգռութեամբ է որ կարգացի արտադրութիւնները հին բանաստեղծներուն, ինչպէս Գրիգոր Նարեկացի միստիքական քնարերգակին, կամ սա Նահապետ Քուչակին որ, չորս դար առաջ, սէրը կ'երգէր այնքան նրբազգաց փափկութեամբ : Նոր բանաստեղծութիւնը ներկայացուած է հոյակապ կտորներով, ուր՝ գրեթէ միշտ՝ հայրենասիրութեան շունչ մը կ'անցնի : Գալով ժողովրդական երգերուն, ո՞րքան բաներ կան նշանակելի՛ այդ 260 էջերուն մէջ որ զանոնք կը պարունակեն : Ամբողջ ուսումնասիրութիւն մը հարկ պիտի ըլլար : Ո՞րքան շահեկան պիտի ըլլար բաղդատել այդ ժողովրդական երգերը Ռուսիոյ կամ Պալքաններու երգերուն հետ : Շնորհակալ ըլլանք Պ. Չօպանեանին որ այսպէս իր ազգին հոգին մեզի կը յայտնէ՝ իր նուրբ գրագէտի ու լաւ հայրենասէրի գործովը : »

Տ ՈՒ Ն Կ Ե Ր ՈՒ Հայերէն անուններ

DE QUELQUES NOMS ARMÉNIENS

DE PLANTES

par le Dr Joh. ARTIGNAN

Այս ասկէ տասն եւ երկու տարի առաջ Կ. Պոլսոյ Հայրենիքին մէջ հրատարակեցի մեծահմուտ Հ. Քաջունիի գիտական Բառագրքին մասին մէկ քանի քննական յօդուածներ(1), ու յետոյ, բուսաբանութեան դասաքրքի մը պատրաստութեան միջոցին, տեսայ թէ ի՞նչ անորոշութիւն եւ խառնակութիւն կը տիրէ բոյսերու հայերէն անուանց մասին: Սակայն մեր երկիրը շատ ճոխ է եւ բեղուն բուսական արտադրութեամբ, եւ մեր եղեմական լեռներն ու հովիտները գունազեղ եւ քաղցրաբոյր ծաղիկներով են պատած:

Բառերը չեն որ կը պակսին մեզի, միայն թէ անոնք որ մեր երկրին մէջ կը ճանչնան տունկերն ու իրենց անունները, չգիտեն բուսաբանութիւն եւ օտար լեզու, իսկ անոնք որ բուսաբանութիւն գիտեն, անկարող են երթալ հայրենի գաւառները. բուսաքաղել (herboriser) եւ հայրենական աւանդութեանց ու լեզուին պահպան մամբրու եւ տատերու բերնէն՝ քաղելով՝ որոշել, ճշդել այդ տունկերու անունները, տեսակները, յատկութիւնները. այդ կերպով ո՛րքան թաքուն գանձեր պիտի յայտնուէին մեզի:

Կայ ուրիշ դասակարգ մը եւս մարդոց, բառագիրք շինողները, որ՝ առհասարակ՝ ոչ բուսաբանութիւն գիտեն եւ ոչ բոյսերու հայե-

(1) «Հայրենիք», 1894, Թիւ 851, 853, 866.

րէն բառերուն դոյութեանը կը կասկածին, եւ սակայն տունկ ինչ չգրելու համար հայերէն լեզուն կ'աղքատացունեն նորահար թարգմանածոյ բառերով, մինչդեռ անդին բուն հայկական անունները կը գանուին ժողովրդին բերնին մէջ:

Արդարեւ մեր ներկայ պայմաններուն մէջ տունկերու հայ անունները ճշդելով պարապիլ եւ գոհացուցիչ արդիւնքի մը հասնիլ շատ դժուար բան է, չըսեմ անհնարին: Իմովսանն նպաստելու համար այս գործին, ներկայովս ի լոյս կ'ընծայեմ հետազոտութեանցս արդիւնքը մասամբ:

Հրապարակու մեծարանքս կը յայանեմ Հ. Քաջունիի որու գործն ունեցած եմ աչքի առջեւ՝ այս աշխատութիւնը պատրաստած միջոցիս. իր Բառագիրքը, թէեւ զուրկ չէ սխալներէ. ինչպէս ամէն մարդկային գործ, արդիւնք է սակայն մեծ վաստակոց: Ունէի նոյնպէս պատուական Ալիշան Հօր Հայրուսակը որու նկարագրութիւնները երկար հետազոտութիւններու մէջ օգտակար եղան(2):

Կանոնակ. — Այժմեան ո՛ր Ֆրանսահայ բառագիրքը բանայ մարդ, Քաջունի, Լուսինեան, Տէմիրճիպաշեան, colza բառին դէմ կը գտնէ կանոնակ: Յարգելի Տ. Նորայր Բիւզանդացին է որ՝ նախ՝ դրած է, colza, ազգ ինչ կաղաւթոյ որոյ ունի սայ իւղ վառելի. Գ. Կանոնակ (?): Միայն թէ նորագոյն հեղինակք տարակոյսի նշանը (?) վերցուցեր են:

Նախ եւ յառաջ ըսենք թէ կանոնակը colza չէ, որը պարզապէս կաղաւթ է իւղաբեր (brassica oleifera L(2)), կը նմանի շողգամին (brassica esculenta, navet) որմէ կը տարբերի իր մասը ու բարակ արմատովը, մինչդեռ շողգամինը խո-

(1) Հ. Ալիշան որու հաղորդած էի իմ գիտողութիւններն Հայրուսակի մասին և իրեն յայտնած քննութեանցս արդիւնքը մասամբ՝ հետեւեալը կը գրէր ինձ 28 Մայիս 1901 թուականով.

« Արդէն ժանուցած էի իմ բուսաբանական գործոյս մէջ՝ որ նպատակս չէ Բուսաբանութիւն այլ Բուսաբանութիւն. բառից այլ թարգմանութեան մէջ եթէ կան սրբալիք՝ յետ իմ կարելի քննութեանցս, ընդունիմ ուղղութիւնները, բայց այսուհետեւ այդպիսի գիտելեաց պարապելոյ անցեալ է ժամանակս . . . »

(2) Եւ կը նշանակէ Լիճնէ. տունկերու լատին անունները կը նշանակուին միշտ իրենց կընթացող անուամբ:

չոր է եւ հաստ . խաչակերպ տունկերու (crucifere) ընտանիքին կը պատկանի, ու անոնց նման իր դեղին ծաղիկներն ունին չորս փերթեր (sé-

Կաննրակ.—*Carthamus tinctorius* L.

1. ծաղիկը . 2. պտուղը . 3. պտուղը *Kentrophyllum lanatum* DG. տունկին որ կաննրակին դրացի է :

pale), չորս թերթեր (pétale), վեց առէջներ (étamine) որոնց երկուքը միւսներէն աւելի կարճ են . լերկ ու լայն տերեւներն են փոխադէր (alterne) եւ խորապէս բաժնուած . իր գնդաձեւ սերմերէն կը հանեն վառելու իւղ . կոչզան(1) երկամայ տունկ է, մէկ տարին յուլիսին կը ցանեն, միւս տարին մայիսին կը ծաղկի եւ յունիսի վերջն ալ կը քաղեն :

Մեր երկրի կաննրակը բարդ (composée) ծաղկով տունկ մըն է մինչեւ մէկ բարձրութեամբ, ծայրը փշոտ եւ ատամնաւոր տերեւներով : Գլխուն ծաղկեփունջը (capitule) նոյնպէս մանր փշէ պատատ (involucre) ունի եւ կը վերջանայ կարմիր մանրակազոյն մանր թերթերով որ ծաղիկներն են : Փշապատեանին մէջ կան բազմաթիւ հատիկներ անկիւնաւոր՝ նման արեւածաղկի (tournesol) հատիկներուն : Հանգուցեալ Սրուանձտեանց Եպիսկոպոս կը գրէ Մանուկային մէջ (էջ 447) թէ կաննրակը «փշարոյս է մշակեալ, որ ունի ծաղիկս նման զաֆրանի եւ հասկս կազմէ, որոց հատիկներ նման են

արեւածաղկի հատին, զորս խաչեն, ծեծեն, կաթ հանեն եւ պահոց կերակրոց ի պէտս գործածեն » :

Այիշան իր Հայրուսակին մէջ կաննրակ բառին իբր հոմանիշ կուտայ կակժիրակ, կակժիրակ, կակնիրակ, կաննրակ, հակժիրակ, հաննիրակ, որոնց զանազանութիւնն անշուշտ գրչագիրներու սխալ ընդօրինակութեանց արդիւնք է լոկ եւ անպէտ :

Հայրուսակի մէջ կակժիրակ բառին դէմ կը գտնենք . « Ամիրտովլաթ գրէ . Ասացել է գրոցս ժողովոզն թէ այսօր (Լրտումի) Պ. Հասաֆսանա կ'ասէ, եւ Հայք կակնիրակ ասեն, եւ ասփուրի հունտ ասեն » : Գալիէնոսի Բառից կարգին գրուի . Կնոկոն՝ կակժիրակ որ է խխարիշաւք . Պէյթար կ'ըսէ . « Երկայն, թանձր եւ փշոտ տերեւներով բոյս մի է (Ասփուրը) երկու կանգուն բարձր, գլուխն մեծ ձիթապտղի մի չափ . ծաղիկն քրքամային (նման զաֆրանի), համեմի տեղ ի գործ ածուի . իսկ սերմն կարմիր եւ ճերմակ, երկայնաձեւ եւ անկիւնաւոր է » : « Լրտում, որ է ասփրիկն հունեսն, աժուոց լինի եւ վայրի, տաք է եւ կակուղ է . . . » (Ամիրտովլաթ) :

Ասկէ կը հետեւի որ Ասփուր եւ կաննրակ

Կոլզա.—*Colza*.

միեւնոյն տունկն են որու դրսում կամ կրսիւլ արարերէն անունը տուած է ֆրանսերէն carthame բառը . Հ. Բաջուսի իր գիտական Բա-

(1) Կոլզա հոլանդերէն կաղամբի սերմ կը նշանակէ (Kool, կաղամբ, Zaad, սերմ .)

նագրքին մէջ կը գրէ . Carthame, ասպուզան, ասփուր, ասպուր . արար. ասփուր, գորբում :

S. Միհրան Արիկեան իր ընդարձակ բառագրքին մէջ կը նշանակէ, եթէ եօթնեւտասնամեայ յիշողութիւնս զիս չի խաբեր . Ասփուր = կանճրակ, միայն թէ կ'աւելցնէ colza, ինչ որ սխալ է :

Ուրեմն մեր կանճրակը ֆրանսերէն carthameն է : Արդարեւ carthameի նկարագրութիւնը կը յարմարի կանճրակին, ինչ որ ստուգեցինք Նանսիի բուսաբանական պարտէզին մէջ ազնիւ բարեկամիս Վանեցի հողազէտ Մ. Նաթանեանի հետ :

Carthameը բարդածաղիկ տունկերու մէկ սեռն է, որու տեսակները, տարեւոր տունկեր, Արեւելքէն բերուած են Եւրոպա . մէկ տեսակը կը կոչուի խորթ ֆրոնւմ (safran bâtard) երկուքին չորցուած ծաղիկները իրարու նմանելուն համար . սերմերը կը տրուին պապկաներուն կեր (graines de perroquet, թրք. փափաղան եււի) . այդ սպիտակ եւ անկիւնաւոր (à 4 côtes), կէս հարիւրորդամեթր մեծութեամբ, սերմերէն կը հանեն իւղ որ Եթովպիոյ մէջ կը գործածուի կերակուրներուն մէջ իբրեւ sauce, իսկ բժշկութեան մէջ կը գործածուէր ժամանակաւ իբրեւ դարման յօղացաւի (rhumatisme) եւ իբրեւ լուծողական :

Կորնգան, Առուոյս, Երեւնուկ . — Այս

Կորնգան. — Onobrychis sativa L. 1. պտուղը, 2. ծաղիկը : բառերու նշանակութեան մասին բառագրքի հեղինակները համաձայն չեն, մենք ստուգեցինք

տունկ ի ձեռին որ Վանեցւոց կորնգան կոչածն է sainfoin, առուոյսը՝ luzerne եւ երեւնուկը՝ trèfle.

Այս երեք տունկերն ալ թիթեռնակերպնու (papillonacées) տոհմէն են որով կը բնու-

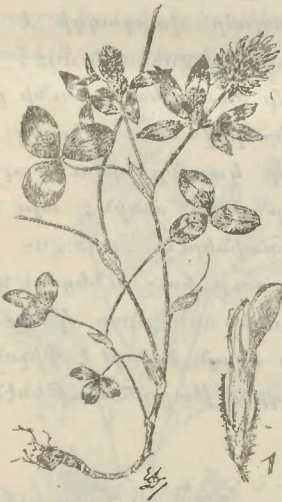
Առուոյս կապոյս. — Medicago sativa L. 1. պտուղը. 2. 3. ուրիշ տեսակ առուոյսներու պտուղներ (M. orbicularis (2) . — tormata 3.)

րոշուին իրենց անկանոն ծաղիկներով . այս ծաղիկները որ աղօտապէս թիթեռնի ձեւ ունին, հնգաթերթ են, վերին թերթը (դրօշ [étendard] կոչուած) կը ծածկէ աջ ու ձախ դրուած երկու թերթեր (թել [ailes] կ'անուանուին) զորս կը պատեն ստորին միացած երկու թերթեր (սաշս : carène), օրինակի համար, լուրիային, բակլային ծաղիկները :

Sainfoinին (կորնգան), luzerneին, trèfleին իրարմէ ունեցած զանազանութիւնն այն է որ sainfoin (լատ. onobrychis sativa Lam. ըստ Լամարքի = hedysarum onobrychis L. ըստ Լիննէ բուսաբանին) խոտային տունկին ծաղիկները առ հասարակ կարմիր, քիչ անգամ սպիտակ, հասկեր կը կազմեն գլխադիր (en épis terminaux) ծղօտին ծայրը բացուած, տերեւները երեքէ աւելի տերեւիկներ ունին : Պտուղը փոքր սերմ մըն է խորտուբորդ երեսով : Այս խոտը կը հնձեն երբ հասկին ստորին ծաղիկները կը սկսին թառամիլ եւ ունդ կապել :

Trèfleը եւ luzerneը իրարու շատ նման են, երկուքին եւս տերեւները երեքական տերեւիկներ (folioles) ունին, միայն թէ trèfleը (երեք-

նուկ. լտ. trifolium) որ ամէն տեղ առանց մշակութեան իսկ կը ճապաղի եւ հասարակ տունկ մըն է, ունի գնդաձեւ ծաղիկներ որոնց պսակը (corolle) տեւական է, չթափիր եւ կը դառնայ թաղանթային (membraneux), ունդ կապելէն յետոյ եւս . իսկ luzerneը (առուոյտ, լտ. medicago) զոր Մեծն Աղեքսանդր Մարաստանէն Յունաստան մտցուց, մշակուած ճարակախոտ է . երկայն, ցլից ծղօտ ունի ճղճղկէն (rameuse), ծաղիկը կը թափի երբ տունկն ունդ կը կապէ,

Երեկունկ.—Trifolium rubens L. 1. ծաղիկը :

պտուղները՝ փշոտ կամ անփուշ՝ խզնջաձեւ են եւ գալարուած(1) :

Տեսնենք ինչ կը զրեն մեր հեղինակներն այս տունկերու անուններուն մասին :

Ալիշան Հայրուսակին մէջ կորնգանը mélilot կը նշանակէ, որ բոլորովին luzerneին կը նմանի, սա զանազանութեամբ որ mélilotի մանր ծաղիկները նուրբ երկայն ողկոյզ կը կազմեն եւ իրենց պտուղը ուղիղ է եւ ոչ գալարուն, իսկ sainfoinը կ'անուանէ քաղցր կորնգան, իշկորնգան : Նոյնպէս իշառուոյտ բառին զէմ կը դնէ լ. onobrychis ի. esparcette որ sainfoin կը նշանակեն :

Հ. Ալիշան երեկունկն ու առուոյտը trèfle

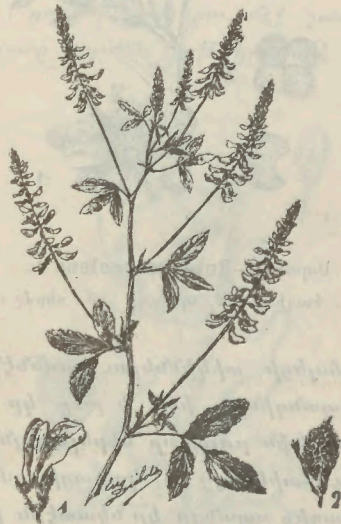
(1) Այս մանրամասնումներն կուսամ որպէս զի երկրի ընծերցողներն իրենք անձամբ ստուգեն, եթէ առիթ ունին . ու շատ շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ ինձ հարողներն իրենց հետազոտումեանց արդիւնքը : Յ. Ա.

կը համարի, իսկ luzerneը կ'անուանէ ասպաս(1) որ պարսկերէնն է luzerneին :

Ամիրտովլաթ կը գրէ . « . . . թ. եռենա կ'ասէ եւ Հ. առ վոս . . . ֆաւֆարայ ասեն չոր եօնճային, որ պ. ասպաս ասեն եւ հայերէն առ վոս ասեն »(2) :

Հ. Քաջունի կորնգանը կը նկատէ Origan որ չրթնակերպ (labiée) տունկ է՝ անանուխին, ծաթրինին նման, թուրքերէն ֆեֆիկ օրոն կոչուած (արաբ. սարսար), իսկ առուոյտը կը կոչէ trèfle եւ luzerneը՝ ասպաս, վայրի առուոյտ (մինչդեռ luzerneը մշակուած եւ ընտանի տունկ է) :

Նորայր Բիւզանդացի կը կոչէ. mélilot, կո-

Մելիլոս.—Melilotus officinalis L. 1. ծաղիկը. 2. պտուղը :

րնգան, մեղրածուծ . sainfoin, ի Դիսար (լտ. hedysarum [sainfoin]), luzerne, մարաստոյտ . trèfle, առուոյտ :

Սպանդ. — Վանայ Հայոց հին գերեզմամանատուններուն մէջ կը բուսնի. ասոր համար Վանեցիք կ'ըսեն թէ միայն հայ գերեզմաններուն վրայ յառաջ կուգայ . հօան անախորժ է : Այստեղ ստուղեցիք Բուսարանական Պարտէզին մէջ որ Վանեցուց սպանդ կոչած տունկը ֆրան-

(1) Luzerneի պակերը թէ Հ. Քաջունիի բառագրքին և թէ « Հայրուսակ » ին մէջ . որ անշուշտ Հ. Քաջունիէն առած է, սխալ է :

(2) « Հայրուսակ » էն կ'առնենք այս տողերը :

սերէն rue (լատ. ruta) կը կոչուի որու բազմաթիւ տեսակները կան :

Սպանդի մէկ տեսակը rue officinale, լատ. ruta graviolens, (սպանդ բժշկական) ունի դեղին ծաղիկներ, փոխադիր, ճնճղկէն եւ ատամնաւոր տերեւներ, պտուղը չորեքխորշ է, համը տաք ու լիզի :

Սպանդ.—Ruta graveoleus L.
1. ծաղիկը . 2. պտուղը . 3. սերմը :

Հոովմայեցի տիկիներու ամենէն հաճելի հոտն էր սպանդինը, իսկ ի բաց կը վտարէին անոնք կիտրոնին բոյրը որ սիրելագոյնն է այժմու փափուկ տիկնայց (ո՛ կանացի քմահաճոյք) :

Արաբացիք սպանդը կը նկատէին իբրեւ դեղամենաբոյժ՝ ըստ Մարգարէին հրամանին . այժմ իսկ կը գործածուի քոսի, ճճիներու դէմ, իբրեւ պնդիչ եւ դաշտանարեք :

Ալիշան սպանդ բառին դէմ կը յիշէ pezanum harmala որ է սպանդ վայրի (rue sauvage), կազմուած յունարէն փե՛կանոն եւ արաբերէն հարուստ անուններէն :

Փեղեկնայ բառը զոր մեր բառագիրք կը նշանակեն, յունարէն փե՛կանոն բառին արտագրութիւնն է . յիշուած է Ղուկասու Աւետարանին մէջ(1) :

Իսկ սպանդ բառը որ կը գործածուի գաւառներու մէջ, պարսկերէն կը կոչուի իսփեկնս :

(1) Այլ վա՛յ ձեզ Փարիսեցւոց, զի տասանորդէք գանանուխ և զփեղեկնայ և զամենայն բանշար: Ղուկ.ժԱ.42:

Հայքուսակի հեղինակը սպանդին հոմանիշ կը նկատէ կառան, սանաւ, սասապ, սասաֆ որ թուրքերէն սասաֆ օրուի արտագրութիւնն են եւ գրչագիրներու օրինակողներէն այլակերպուած :

Մկնալոն. — Վանեցիք, ինչպէս նաեւ Տարօնեցիք, այսպէս կը կոչեն aubépine (լատ. crataegus) ծառատունկը : Մկնալոնը կը գործածուի Ֆրանսայի մէջ պարտէզներու շուրջը, երկաթուղւոյ գծերու երկու կողմը ցանկապատներ շինելու, իր սպիտակ ծաղիկները շատ սիրուն տեսարան մը կը կազմեն Մայիսին ու օղը կը խնկեն . մկնալոնը վարդազգի է եւ ալոնին (azarolier, լատ. crataegus azarolus, 7—8 մեթր բարձրութեամբ ծառ) սեռէն, ունի բաժանուած տերեւներ . իր փնջածեւ սպիտակ ծաղիկները կուտան մանր կարմիր պտուղ ալոնի նման . ճիւղերը սուր փուշ ունին, այս պատճառաւ կը կոչուի լատիներէն crataegus oxyacantha (oxyacantha, սուր փուշ ունեցող) սրափուշ(1) :

Հ. Բաջունի aubépineը կ'անուանէ նաեւ ֆուռկ որ մեզ միայն ծանօթ է Փիլոնի Նախախնամութեան գրոց թարգմանութենէն . « Մորե-

Մկնալոն.—Crataegus oxyacantha L.
1. ծաղիկը . 2. պտուղը :

նիք եւ կանկատունք եւ քսուկը՝ առանց մշակութեան բուսանին » որու մեկնիչը կը գրէ - Գուռք՝ Սուր փուշ (Հայքուսակ) :

Թուրքերէն ֆրանսացի բուսաբանը որ ժ.Ը.

(1) Սրափուռ բառը գործածուած է Ազամանգեղոսի մէջ (տպ. Վենետիկ 1862 էջ 481), փուշերու շարքին մէջ :

դարուն ճանապարհորդած է ի Հայս, կը յիշէ մինչալճի մէկ տեսակը (aubépine à feuilles de tanaïs, *cratægus tanaetifolium*), 5—6 մէթր բարձրութեամբ, ճեղքուած կեղևով, խորապէս բաժանուած մանր տերևներով, պտուղը արեան նման կարմիր, հոկաեմբերին կը հասունանայ: Հայերը կ'ըսէ Թուրքօր, կ'ուտեն անոր թթուաչ պտուղները որ ալոճի կը նմանին, բայց անոր չափ լաւ չեն:

Ամանկոտրուկ. — Վանայ մէջ այսպէս կ'անուանեն *adonis* տունկը:

Ամանկոտրուկը (գեղեցկութեանն ի տես ամանը նախանձէն կը կոտորի?), կ'ըսէ Տ. Մ.

Ամանկոտրուկ.—*Adonis*. 1. պտուղը:

Նաթանեան, կը բուսնի պատերու տակ, արեւերես տեղեր, կարմիր ծաղիկներ կուտայ պղզտիկ պզտիկ, հոտը գէշ է:

Ամանկոտրուկը, որու ֆրանսերէն անունն անուած է յունական դիցաբանութենէն (որու համեմատ Ադոնիս գեղեցիկ պատանւոյն արեան մէկ կաթիլէն բուսած է այս տունկը), հրանունկներու (*renonculacées*) ընտանիքէն մանր (20—50 հարիւրորդամեթր) խոտ մըն է կծու, թունաւոր. տերևներն են խորապէս բաժնուած, ծաղիկը մութ կարմիր, կը նմանի անեմոն ծաղկին եւ նոյն իսկ իր անունը շփոթուած է անեմոնին հետ. բայց անկէ կը տարբերի հետեւեալ նկարագիրներով. ամանկոտրուկն ունի բաժակ 5 փերթերով (*sepales*), պսակը կազմուած է 3—15 կարմիր թերթերէ, անեմոնի ծաղիկն ունի

պսակ 5—9 գունաւոր թերթերով, չունի բաժակ այլ ստորեւ երեք տերեւներով պատառ (*involucre*) որ իր բաժակն է՝ անշուշտ պսակէն հետի մնացած:

Այս բացատրութիւնները կուտանք որովհետեւ մեր հեղինակները, ադոնիսը անեմոնին հետ շփոթելով, վերջինին կուտան պտուղ կոտրուկ, կճրճիտուկ, ծափիտուկ(1) անունները (լուսինեան), որ ամանկոտրուկին ուրիշ բառերով կը կոչուին նաև. գալով անեմոնին մեր բառագիրք կը թարգմանեն նոյնպէս պոռ, փեմոնա(2), դարուսա, խաչափայտ:

Պակու մեր կը կոչուի *coquelicot* հասարակ ծաղիկը Վանայ մէջ (Թ. Կեղիկնճիֆ չիչեչի, արասիֆ). տարեւոր տունկ մըն է խաչափայտ ընտանիքէն, ցորենի արտերու մէջ շատ կը զրտնուի, ծղօտը կպչուն կաթ կը ծորէ եթէ կըտ-

Պակու մեր.—*papaver rhoeas* L.
1. պտուղը . 2. պտուղին կտրուածը . 3. սերմը .

րուի. կուտայ փայլուն կարմիր ծաղիկներ, բաժակն ունի երկու թերթեր մնացած վերին ծայրով որ կը թափին ծաղկին բացուելուն, պսակին չորս թերթերը ճմռթկուած (*chiffonnés*) են կոկոնին մէջ, ծաղկին կեդրոնը սեւագոյն է ա-

(1) Հ. Բազունի *anémone* բառին դէմ կը յաւելու ե . . . ծափկոտրուկ. *anémone*ի տեղ դրած պատկերն ալ *adonis*ի է:

Եւ մեր լեզուին մէջ կը նշանակէ ևս ձողեղէն աման, պտուկ «(Հայբուսակ)»:

(2) Փեմոն կամ փեմոնա *pæonia*, *pivoine*.

ռէջներուն պատճառաւ . պտուղը քահանայի փակեղի կը նմանի իր ճառագայթներով (տղաքը հաճի կ'ընեն անով) : Այս տունկը յաճախ շըփոթուած է անեմոնին եւ կակաշին(1) հետ :

Բառագիրը կը գրեն նոյնպէս coquelicot, հարսնուկ, հարսնածաղիկ (թր. կեղիննիխ չիչեյի թարգմանութիւնը), դարինած (անեմոնին համար եւս դրած է այս բառը Հ. Բաշունի), պթուկ (անշուշտ պտուկ) :

Սուրբմա կակաշ . — Ըստ Վանեցւոց, fritillaire կոչուած տունկն է զոր, Ֆրանսերէնէ թարգմանածոյ, բառագիրը կը կոչեն արքայապրակ (couronne imperiale), սոխարմատ տունկ մըն է շուշանազգի կակաշին շատ մօտիկ :

Սուրբմա կակաշ.—Fritillaria imperialis.

Տ. Խ. Լեւոնեան ճշգրտօրէն կը նկարագրէ զայն Վանայ Առտէր կղզիի մասին «Բիւզանդիոն» յի մէջ հրատարակած իր յօդուածին մէջ . «Սուրբմա կակաշը (Սուրբմա անունն աղաւաղումն է Ս. Թումա անուան, որ վանք մըն է Առտէրի հանդիպակաց լեռան մէկ թեւին վրայ իբրեւ նոյն ծաղկին բնակավայր) շատ վայելչատես դիրք մ'ունի, մէկ բլթաչափ հաստ մութ

(1) Ատաբազարցիք կակաշ կ'ըսեն coquelicotին, կակաշը (սիւք) տանկաց լալէ բսածն է որ միաբլթակ տունկ է շուշանազգի վեց գունաւոր թերթերով, վեց առէջներով : Սեբաստացիք ամանկոտրուկ կ'ըսեն եղեր coquelicotին :

կարմիր բունով մը՝ որ գետնէն իբր մէկ թիզ լերկօրէն վեր բարձրանալէն յնայ) : կը ներկաւ յնցնէ քանի մը կարգ իրարու վերեւ բռնած փայլուն կանաչ տերեւներ, անկէ վերջ դարձեալ լերկ մէկ երկու թիղնչափ եւ յետոյ կը ներկայացնէ վեց-եօթը զանգակածեւ ու կարմիր ծաղիկներ որ բոլորակի վար կը կախուին, դեղնագոյն սերմնարանները լեզուի մը պէս դուրս երկնցուցած . այս ծաղիկներէն՝ անմիջապէս վեր դարձեալ տերեւներեւ փունջ մը կը բացուի ճեղինածեւ, այնպէս որ շատ անգամ մարդու հասակէն քիչ պակաս երկայնութիւն կ'ունենայ հոս, երբեմն ալ քնտ աննոյգ ըլլալով երկու կարգ ծաղիկ կուտայ : Ասոր դեղնագոյնն ալ կայ, բայց հազուադիւս է : Թուրքերէն շալէ փաշաւը կ'ըսեն : »

Աւելցունենք որ այս արեւելեան ծագումով տունկը կը մշակուի Ֆրանսա պարտէզներուն մէջ իբրեւ զարդ . սոխարմատը կը պարունակէ կծու նիւթ մը, լուծողական եւ թունաւոր :

Կովու հակտիկ . — Գարնան առաջին բանջարեղէններէն է սուռեղին եւ սոխուկին հետ : Ֆրանսերէն՝ bou se-à-pasteur լա. capsella

Կովու հակտիկ.—Capsella bursa-pastoris L.

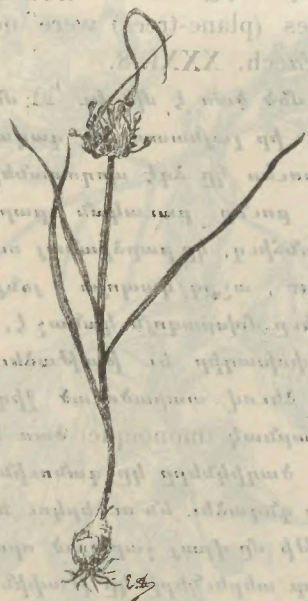
1. պտուղը . 2. Սերթ . 3. ծաղկին կտրուածը :

bursa pastoris L. կոչուած տունկն է : Հայերէն բառագիրը կը դնեն հովուի մսխաղ (bourse-à-pasteurին բառական թարգմանութիւնը), ծապաշար. Հայբուսակի մէջ կայ նաեւ ճնճողուան, ճնճողապաշար. Ատաբազարցիք կը կոչեն ճնճողոսնոսիկ, իր տերեւներու ձեւին ակնարկելով :

Մանր տունկ մըն է խաչածեւերու ընտա-
նիքին :

Տերեւները, սղոցածու, կը ճապաղին չողին
երեսը արմատին շուրջը կտրակի վայրէ կզեր-
դին, բուբուխ (pissenlit) նման, անկէ կը բարձ-
րանայ մանր ծղում մը 10—20 հարիւրորդամեթր
երկայնութեամբ, ծայրը մանր ծաղիկներով որ
թափելով կուտան փոքրիկ պտուղ մը եռան-
կիւնի նման հոլովի մախաղին, այնչափ փոքր
որ ծաի մը պաշար միայն կրնայ ըլլալ :

Շան սխտու. — *Allium carinatum* L., այ-
գիներու, խոպան արտերու մէջ կը բոսորդի :

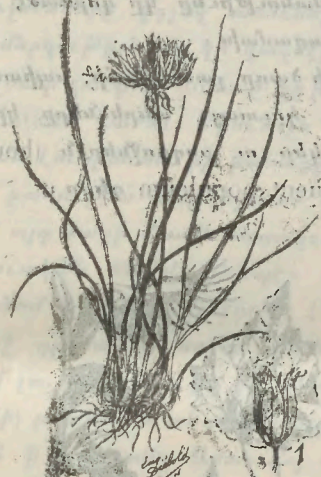

Շանսխտու. — *Allium carinatum* L.

արմատը փոխանակ սխտորի պէս պճեղ պճեղ
ըլլալու, սոխի պէս թերթ թերթ է, իսկ տե-
րեւները, բարակ ու մանր, սխտորի տերեւնե-
րուն նման տափակ են ու մէջն անծակ :

Սոխուկ. — ciboulette, civette, լատ. *allium*
schœnoprasum L. մանրատերեւ սոխ մըն է, կը
բուսնի մարգերու մէջ, տերեւները մէջը ծակ
են ու զրեթէ զլանածեւ, իր փնջածեւ ծաղիկ-
ները վարդագոյն են եւ ունին պատտա (péri-
gone) մանիշակագոյն, պտուղին մանրիկ հատիկ-
ները մտտ են. վանեցիք ժածիկին (տեսակ մը
չորթան) մէջ կը խառնեն որպէս զի համ տայ.
կերած ատեն, ատամներուն տակ չըք չըք կը
կոտորին :

Գիւղացիները սոխու կն աղած կ'ուտեն ճրմ-
րան :

Սոխուկ. — *Allium schœnoprasum* L. 1. ծաղիկը :

Երկարակեաց տունկ մըն է, սոխարմատը
չատ մը մանր կոնդէզներէ կազմուած է, ձմրան
վերջը այդ մանր կոնդէզները կը բաժանեն ի-
րարմէ եւ առանձին կը տնկեն ստուերաւոր
տեղ մը :

Բարսի, Կաղամախ, Սոխ. — Անտառային
ծառերու անուններուն մասին եւս կը տիրէ շը-
փոթութիւն մեր բոլոր բառազրերու մէջ :

Կրցանք ստուկել այս երեք անունները.
բարտին եւ կաղամախը *peuplier* (1) տեսակներ
են զորս ընդհանուր անուամբ կրնանք կոչել
բարսի որ ի մասնաւորի է *peuplier pyramide*,
իսկ կաղամախն է *peuplier blanc* (լատ. *populus*
alba, *peuplier de Hollande*), կը բնորոշուի պ-
նով որ իր տերեւներուն ետեւը շատ սպիտակ
է, մատաղ բողբոջները սպիտակ են :

Աստուածաշունչի մէջ կաղամախ բառը կը
գտնենք Յովսեփ Գ. 13ի մէջ. « ի ներքոյ կաղ-
նեաց, կաղամախից եւ վարսաւոր ծառոց ».
նոյնպէս Եսայեայ ԽԱ. 19ին մէջ. « եւ բղխե-
ցուցից յանջուր երկրին վմայրն եւ զտոսախն,
սախն, զմուրտն եւ զնոճն եւ զսօսն, զսարգն
եւ զսարոյն եւ զկաղամախն. զգին եւ զփայտն
իւղոյ » :

(1) *Peuplier* լատ. *populus* = ժողովուրդ. Հռովմայեցիք,
ժողովրդական, հասարակաց տեղեր, հրապարակներու մէջ
կը տնկին այս ծառը :

Այս երկու կտորներուն մէջ երբայական բնագիրը կաղամախին տեղ կը դնէ յիպնահ որ կը նշանակէ սպիտակ. ու եօթանասնից յունարէն թարգմանութիւնը կը գործածէ յեւթի որ է սպիտակ կաղամախ :

Բարտի ծառը շատ կ'աճի, սպիտակ եւ թեթեւ փայտ կուտայ, տերեւները կրնան ըլլալ անասնոց կեր ու բողբոջներէն (bourgeon) կը շինեն onguent populeum զեղը :

1. տերեւ կաղամախի, peuplier blanc. 2 տերեւ բարտի, p. pyramidal. 3. p. tremble, դողդոջուն բարտի. ործ (4) եւ էգ (6) խրացք. ործ (5) եւ էգ (7) ծաղիկներ. 8. պտուղ. 9. սերմ:

Արեւորդիք սրբազան կը համարէին բարտին եւ Ծնորհալի կը գրէ անոնց մասին. « զբարտի ծառն մի՛ աւելի պատուէք քան զուրին եւ զկաղամախին եւ զայլս ծառոց եւ մի՛ կարծէք թէ փայտ խաչին Բրիստոսի բարտի է », (Հայքուսակ էջ 87) :

Գալով սօսին, այդ հայկական ծառն է չիկնարը, platane, որու ծանօթ տեսակն է platanus orientalis L. « Տուրպ որ է չիկնարն, պ. եւ թ. զայսօր անունն դաղաղան ասեն եւ Հյ. սօսի » (Ամիրտովլաթ) :

Platanefin երբայեցերէնն է արմուն որ յիշուած է Ս. Գրոց մէջ երկու տեղ. Ծննդոց Լ, 34 եւ Եզեկիելի ԼԱ. 8:

« Եւ առ Յակոբ գաւազան՝ շեր զալար եւ ընկուզի եւ սօսույ » . Ծննդ. Լ. 37.

« Մայրքն եւ սօսոյք ոչ նմանեսցին սօսոց նորա » . Եզեկ. ԼԱ. 8:

Այս երկուքին մէջ լատինական բնագիրը (vulgate) կը դնէ platanus, իսկ Եօթանասնից թարգմանութիւնը(1) առաջին տեղը կը դնէ բլա-դանոս իսկ երկրորդին մէջ էլիպի (եղեւին), հայերէն բնագիրը լատիներէնին նման պահած է միեւնոյն բառը երբայական բնագրին արմոն բառին փոխարէն իրաւամբ :

Փրանսերէն երկու թարգմանութիւններ (Segond եւ de Saci) կը գործածեն նոյնպէս platane, իսկ անգղիերէն բնագիրը կ'ըսէ. The chesnut trees (plane-trees) were not like his branches, Ezech. XXXI. 8.

Սօսին մեծ ծառ է մինչեւ 30 մետր բարձրութեամբ, իր լայնատարած գագաթը պատուական ստուեր կը ձգէ պողոտաներուն վրայ:

Հաստ բունը բաւական բարձրութեամբ լերկ է ու անճիւղ, կը բարձրանայ ուղիղ («բօյդ սէրվի չիկնար, աչքդ կապոյտ, յօնքդ կամար, եւն.») կեղեւը մոխրագոյն կանաչ է, տերեւներն են լայն, փոխաղիր եւ թաթածեւ (palmée), հողմահարի ձեւով տարածուած ջիղերով (nervures), միաբնակ (monoique) ծառ է, այսինքն ործ եւ էգ ծաղիկները կը գտնուին առանձին. պտուղները գնդաձեւ են ու երկու երեք թուով երկայն կոթի մը վրայ շարուած որպէս խոզակ. աշնան, երբ տերեւները կը թափին, այս պտուղները կը մնան ընդ երկար ճիւղերէն կախուած, ու երբ կը շնչէ քամին, իրարու զարնուելով խորհրդաւոր ձայներ կը հանեն անտառին մէջ: Սօսիներուն հանած ձայնէն եկած է սօսախիլուն բառը:

Ի հնուց սօսին պատուուած է եւ եղած

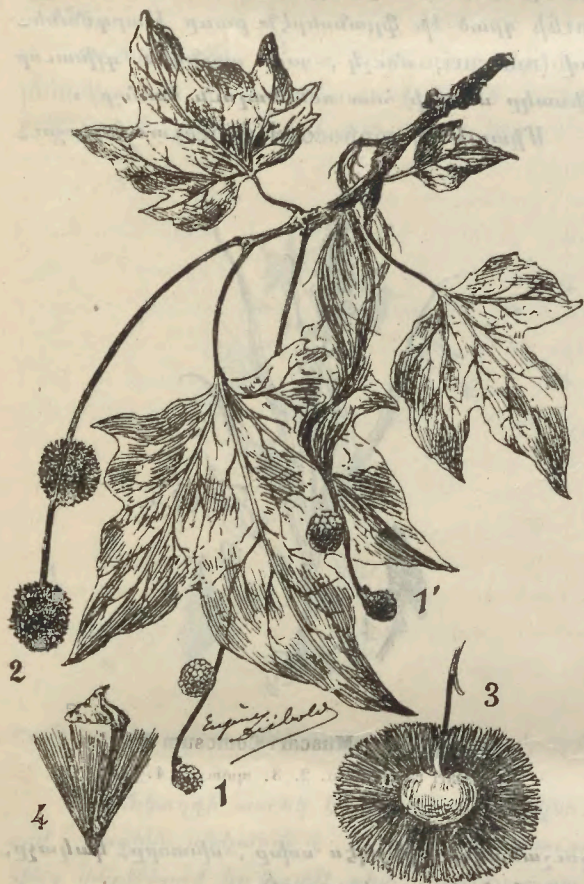
(1) Եօթանասնից թարգմանութիւն կոչուած Ս. Գրոց յունարէն բնագիրը իբր թէ եղած է Աղեքսանդրիա՝ Պլատոնի եղբայրասէրի օրով (280 Ն. Ք.) 72 Թարունիներու ձեռքով: Ճշմարտութիւնն այն է որ Աստուածաշունչը թարգմանուած է հելլենագէտ Հրեաներու ձեռքով ի պէտս իրենց ազգակցաց որոնք խիստ մեծամիւս հաստատուած էին Եգիպտոս և մուսացած եբրայական լեզուն. մաս առ մաս և այլևայլ ժամանակներ թարգմանուեցան այդ գրքեր և աւարտեցան Բրիստոսէ 150 տարի առաջ. Տես. Histoire de la littérature Grecque, par Croiset.

նուիրական, Յունաստանի մէջ Գալաց ոգինե-
րուն նուիրուած էր եւ Սպարտացիք անոր ըստ-
ուերներուն տակ կը կատարէին իրենց մար-
զանքը :

Բսերքսէս Լիւզիոյ մէջ վեհապանձ սոււոյ
մը պաշտօն մատոյց :

Հայկազանց պատմութեան մէջ յայտնի է
է Սօսեաց անտառը Արմաւիրի մէջ, որու նուիր-
ուեցաւ Անուշաւան ու կոչուեցաւ սօսանուէր :

Այժմ սօսին առանց մշակութեան կ'աճի
միայն ի Հայս, Կովկաս, Պարսկաստանի եւ
Յունաստանի հիւսիսային կողմը :

Սօսի.—Platanus Orientalis L.

1. 1'. առէջաւոր որձ ծաղիկներ, որ թել թել կ'ըլլան կը Յա-
փին յետ բեղմնաւորութեան, ինչպէս ցոյց կուտայ 1'. 2. սերմ-
նափակաւոր էջ ծաղիկներ որ կուտան պտուղ. 3. պտուղ.
4. սերմ իր պատեանին մէջ :

Ժէ. դարու ճանապարհորդներն ի Պարս-
կաստան, Թավէնիէ, Շառտէն, երկարօրէն կը
խօսին Սպահանէն մինչեւ Նոր Զուղայ երկարող,
լահն ու գեղեցիկ պողոտային վրայ, հեզար ճե-

րիս, զոր կ'ընդմիջէր Զինսկրուի գետը եւ Ալ-
լանվէրտի հրաշակերտ կամուրջը. երկու կողմը
կը բարձրանային հոյակապ սօսիներ որոնց վրայ
երկնքի թռչունները զղչող առուններուն հետ
սխրալի համերգութիւն մը կը կազմէին :

2. Քաջունի peuplier blancը կը թարգմանէ
սօս, իսկ platane՝ սարոյ: Միեւնոյն սխալը կը
գործէ իշխան Լուսինեան իր բառագրքին մէջ :

Սարոյ բառը շատ տեղ յիշուած է Ս. Գրոց
մէջ, թէեւ այդ բառի մասին հետազօտութիւն-
ներս անբաւական են վերջնապէս որոշելու,
այլ կը կարծեմ որ սերվի (cypres) է, յաճախ
Ս. Գրքի մէջ գրուած է սարդ բառին հետ եւ
շատ անգամ լտ. cupressus եւ յն. կիպարիսսոս
(cypres, նոճի) բառերուն տեղ. « Սարդն եւ սա-
րոյն եւ նոճ ի գրախտին Աստուծոյ ոչ հաւա-
սարիցեն շառաւղաց նորա ». Եզեկ. ԼԱ. 8:

Միթիթար Գօշ որ լաւ կը ճանաչէ ծառերն
ու սունկերը, շատ լաւ կը նկարագրէ սօսին իր
պատուական առակներէն միոյն մէջ (ԺԹ.).

« Սօսին մօտ երկրագործները կ'ոռոգէին
բամբակենիները եւ միմեանց կը պատուիրէին
զգուշանալ որ մի՛ գուցէ կոխոտեն բամբակե-
նիի ծառերն. սօսին աս լսելով՝ բարկացաւ որ
ծառ կը կոչեն զայն, եւ ըսաւ, ինչո՞ւ ինձ նը-
ման ծառ կը կոչուի ան. եւ այսքան ստուար
ու բարձր եմ, շատ տեղ կը բռնեմ :

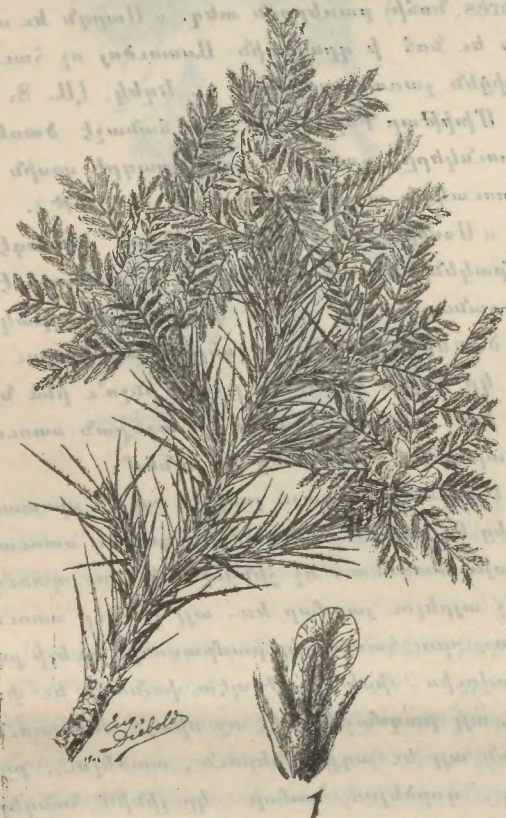
Բամբակենին զայս լսելուն պէս, պատաս-
խանեց եւ ըսաւ. — բարձր ես դու եւ ստուար,
սակայն անօգուտ. ոչ շինութեան, ոչ պտուղի
եւ ոչ այրելու յարմար ես. այլ թանձր ստուեր
ունիս, որու համար կը բամբասուիս աւելի քան
կը գուլուիս. իսկ ես թէպէտ փանազի եւ փո-
քըր, այլ բազմաշահ եմ, ոչ միայն մեծատուն-
ներուն այլ եւ աղքատներուն, տածելու, քա-
ղելու, գործելու համար. կը լինիմ հանդերձ
ինչպէս ոչխարներու ասրը եւ կտաւին վուշը
ու որդերու մետաքսը, որոնցմէ ոչ ինչ ունիս
դու բնաւ, բայց միայն խոզակ (1) » :

Փառ. — Բողոքովին փուշերէ կազմուած
մէկ արմատէ դուրս կուգայ, մէկ քառակուսի
մէթր կը տարածուի երկրի վրայ, իր արմատէն
կը պատրաստեն խէժ, ծանօթ gomme adra-

(1) խոզակ, cocoon. սօսին կախուած կ'ըլլոր պտուղնե-
րուն կ'ակնարկէ շերամի խոզակներուն հետ համեմատելով:

gante, թրք. ֆիրա, գազի խեժ անուամբ. տեղացիք հողը կը փորեն եւ արմատին վրայ ճեղք կը բանան, կամ ցողունը կը ծակին, խէժը կը վազէ եւ կը չորանայ, շաքաթէ մը յետոյ կը հաւաքեն: Այս խէժը կազմուած է ծուծին (moelle) բջիջներուն եւ ծուծային շառաւիղներուն կակուղ նիւթի մը փոխուելովը:

Գծնայի մէջ ընդարձակ առեւտուր կայ ֆիրայի. Վարագայ. Վանայ լեռներուն մէջ շատ կայ, Բիւրտերը գազը կը հաւաքեն, եւ ֆեյհե կամ դանդաղ անուամբ կը գործածուի երբեւ դիւրավառ նիւթ թոնիրը բնկցնելու համար:

Գազ.—Astragalus tregacantha. 1. ծաղիկը:

Կապոյտ է իր բարդ ծաղիկը ու կը թռչի, կը չորնայ եւ կ'ըլլայ փուշ:

Տեսակներն են՝ 1) ցուան գազ կամ սեւ գազ, կը ճապաղուի շատ, փուշերը, բոյան ամբողջովին սեւ է. 2) պարզ գազ, բաց թուխ, կարմրորակ, աւելի փոքր, նուազ կը տարածուի եւ աւելի յարգի է:

Գազն է ֆրանսերէն astragale պոռնկն էր տեսակներով:

Astragale vrai (լատ. astragalus verus) որ է Հայոց, Պարսկաստանի, Փոքր Ասիոյ ցազը, astragalus gummifera, է Լիբանան, astragalus tregacantha յիշուած, Թուրքիոյ է Կրետէ:

Հ. Բաջունի եւ Ալիշան կը յիշեն գազին երբեւ հոմանիշ խազիրան եւ կոնի, սակայն այս առնկերու մասին Հայրուստի մէջ տրուած ծանօթութիւնը չեն պատասխաներ գազին:

Պապկերլոր կամ Պապկլոր. — muscari տունկն է, Հ. Բաջունի եւ Տ. Լուսինեան մրջկոնի դրած են ֆրանսերէն բառը թարգմանելով (muscari, մուշկ, այս առնկին գլխաւոր տեսակը մուշկի հոտ ունենալուն համար):

Միարկթակ (monocotyledonee) տունկ է շու-

Պապկերլոր.—Muscari Comosum Mill.

1. Muscari racemosum. 2. 3. պտուղ. 4. առէջ:

շուշանազգի, ինչպէս սոխը, սխտորը, կակաչը, շուշան հովտացը (muguet):

Նեղ տերեւներ ունի սխտորի պէս, մէջտեղ կը բարձրանայ ծաղկաբեր ծղօտը. մութ կապոյտ կամ մանիշակագոյն ծաղիկները, զանգակածեւ, վեց մանր ատամներով, ծղօտին ծայրը ողկոյզ կը կազմեն:

Ողկոյզը կրնայ խիտ ըլլալ (լ. muscari racemosum, ail-de-chien), կամ անօսր եւ երկայն (muscari comosum, ail-de-toupet).

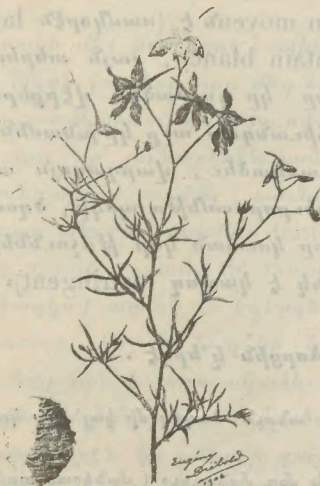
Կը յիշուի իբր Արեւելքի, Փոքր Ասիոյ տե-

սակը muscari moschatum (պապկոր մշկահոտ) դեղնածաղիկ :

Պապկերորը շատ հասարակ տունկ է, ձևան հալելին անմիջապէս յետոյ կը բուսնի ապրիլին, մայիսին, արևոտ տեղեր, անտառներու մէջ, չոր դաշտերու մէջ. պաուղը եռանկիւնի է եռախորշ :

Հայրուսակը կը յիշէ վարդապետիկ անուամբ տունկ որու պատկերն եւ նկարագրութիւնը (« թութի ձեւով հաւաքուած մ'է մանրիկ կապոյտ ծաղկանց, վեղարի նմանցընելով զանոնք, որք փոքրիկ [ոսպաչափ] բոժոժից նմանին, այսպէս կոչուած է »), բայց Հայրուսակի մէջ ըսուած չէ թէ ո՞րտեղ այդպէս կը կոչուի այդ տունկը :

Թանի ծաղիկ. — լատ. delphinium, ֆր. dauphinelle, ռմկ. pied-d'alouette կոչուած տունկն է զոր վանեցիք կը գործածեն թանի մէջ :

Թանի ծաղիկ, Էլփնակ.—Delphinium consolida L. 1. սերմը

Հրանկազգի տունկ է կապոյտ ծաղիկներով. ծաղիկն անկանոն է, բաժակը գունաւոր հինգ փերթերով կը կազմէ բիտ (éperon), պսակին չորս թերթերը միացած են իրարու, տերեւները փոխադիր, ճնճղկէն են. կը ծաղկի ամբան արտերու մէջ :

Մեր բառագիրք կը թարգմանեն դիփնակ լատիներէնէն առնելով (delphinium, դլփինի պոչի նման բիտ ունենալուն համար), իբրեւ գիտական բառ կարելի է դիփնակ գործածել :

Այս տունկին մէկ տեսակը կայ լատ. delphinium staphisagria L., staphisaigre, herbe aux

poux որու սերմերը խաշելով՝ ջուրը կը քսեն մորթին իբրեւ դեղ ոչիլի դէմ, (Թրք. մեզղեֆ, արաբ. հասպարաւ, զեպիպ-եղ-կասպա) :

Խիցն. — Այգիներու մէջ, փխրուտ, մշակուած հողերու մէջ կը բուսնի, մինչեւ 10-15 հարիւրորդամետր երկահողիւն կ'ունենայ, բարակ տերեւները թարմ վիճակին մէջ կ'ուտուին, գեղին են իր բարդ ծաղիկները. տերեւին

Խիցն.—Tragopogon arvensis L. 1. արմատը . 2. սերմը :

ցողունին հետ միացած տեղը քիչ մը բրդոտ է, տերեւներուն մէջտեղ թուքի պէս հեղուկ մը կ'ըլլայ որու համար վանեցիք կ'ըսեն՝ օճը քրֆեր է :

Խիցնին արմատը շատ մեծ չըլլար եւ ոչ շատ ուռած, ցողունը կտրած ժամանակ կաթնալի հիւթ կուտայ :

Այս նկարագրութիւնը կը պատասխանէ sal-sifis des prés (լատ. tragopogon arvensis L.) տունկին զոր այստեղ գտանք եւ ստուգեցինք :

Մեր բառագիրք Քոշլօրուֆ կը գնեն լատ. tragopogon (այժի մօրուք) եւ ռամկերէն barbede-bouc անունները թարգմանելով (Նանսեցիք bom bade կը կոչեն եւ կը ծամեն կ'ուտեն ցողունին անուշ եւ կաթնոտ միջուկը) :

Մուճուղեզը խիցնի մէկ տեսակ է, կը գտնուի խոպան արտերու մէջ, նոյնչափ բարձր չըլլար, բազմաթիւ տերեւներ ունի, գեանին երեսը կը ճապաղի, արմատն է մուճուղեզը, կլոր, բոյթի մեծութեամբ սեւ կեղեւով պատած, եւ լի է կաթնալից մսով. եթէ ժամա-

նակն անցնի, կը տախանայ, ինչպէս անցած բողկը. այդ տախացած մասին Վանեցիք կ'ըսին կասու (առած վանեցւոց. եւ զրրչրը շիշ, եւ չրգար մուճուղեզ):

Այս վերջին տունկը *salsifis noir*ն ըլլալու է զոր մեր բառագիրք զոգի կը կոչեն:

Սերաստացւոց սինձ կոչածը վանեցւոց խինձըն է:

Ծգան լեզու. — Մեր մէջ եզան լեզու անուամբ կը ճանչցուի (թ.ք. սըղըր սիլի) տունկ մը կանաչ լայն տերեւներով, որոնց պլսաւոր

Եզնալեզու.—*Plantago medla* L. 1. ծաղիկը:

Չիղերը իրարու զուգահեռական են, հողին տրեւը կը տափկի. ֆրանսերէն *plantain moyen* կոչուածն է (plante (1), ոսփին ներքանը, որովհետեւ ներքանի մը կը նմանի տերեւը). ուսկորէն կը կոչուի *langue d'agneau*, որմէ թարգմանած են մեր բառագիրք գառնալեզու բառը. եզնալեզու թարգմանուած է բառագրոց մէջ *buglosse* (*buglosse*, յունարէն կը նշանակէ ե-

(1) Plante = dessous du pied de l'homme entre les doigts et le talon (Larousse), որ է հայերէն ներքան. ֆրանսահայ բառագիրք կը դնեն plante = զարշապար, ինչ որ սխալ է, քանզի զարշապարն է talon. Եւ դու սպասեցես նորա գաւրապարի, Ծննդ. Գ.15 լատիներէն դրուած է calcaneum և յն. փթէ'րնա որ կը նշանակեն talon:

Եւ ապա ել եղբայր նորա եւ ձեռն նորա ունէր ըզգաւրապարէ Ծսաւայ. եւ կոչեաց զնա Յակոր. Ծննդ. ԻԾ. 25:

Եւ Եղիցի Դան օձ դարանակալ ի ճանապարհի, հարկանել զգաւրապար երիվարի. Ծննդոց ԽԹ. 17.

զան (եզու) որ շատ տարբեր տունկ մըն է *borraginée*ներուն ընտանիքէն:

Հ. Բաջուսի *buglosse* լատ. *anchusa* բառին դէմ եւս կը դնէ « եզնալեզու, մանրատերեւն ասի ի մեզ գառնալեզու. . . յոմանց ասացեալ է եւս քորք կամ քորթն որ է այլ բոյս: Բայց մեք առ որոշելոյ ի միմեանց զգանազան բոյսս, կոչեցաք *plantain*, գառնալեզու, *alisma*, ջղախոտ, *anchusa*, թորթ, *buglosse*, եզնալեզու.» Միայն թէ *buglosse* եւ *anchuse* մի եւ նոյն տունկին անուններն են, մին՝ ֆրանսերէն, իսկ միւսը՝ լատիներէն:

*Plantain*ի շատ տեսակները կան, մարդերու մէջ, ճանապարհներու եզերքը լի են. նեղ, երկայն տերեւովը, *plantain lancéolé*, (ոսմկկը կոչուի *bonne femme*, *herbe à cinq côtes*, *oreille de lièvre*), իսկ մեր եզան լեզու կոչածը *plantain moyen*ն է (ոսմկորէն *langue d'agneau*, *plantain blanc*), լայն տերեւներով զոր մեր երկիրը կը գործածեն վէրքերուն վրայ, խաշելով հիւանդոս աչք կը խնամեն: Ծաղիկներն են հասկածեւ, վարդագոյն առէչներով, 10-30 հարիւրորդամթիւր պոկի, ծղօտի մը ծայրը. սերմերը կուտան կեր թռչուններուն: Ինքը դառն տունկ է կապող (*astringent*):

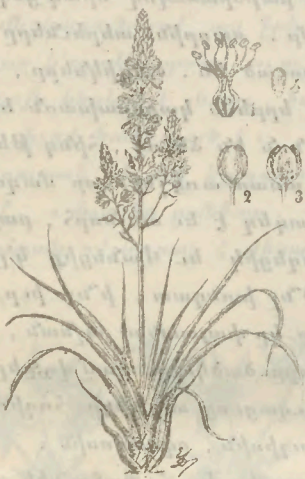
Սալաճորցին կ'երգէ:

Լեզուակ անուն ծաղիկ մի կայ՝ որ կու բացուի մէջ մարգերուն: Ծաղիկըն մօտ մանաւուշ (մանիշակագոյն) է, նորա երանն է ինզնագոյն:

Լեզուակ, ջղախոտ՝ (սինիթ օթու) Ակնեցւոց լեզուով, եզնալեզու, կը նշանակեն *plantaine* Երեւ, թ.ք. չիրիշ օթու. — Ֆրանսերէն կը կոչուի *asphodèle* (որ յունարէն կը նշանակէ նիզակ, տերեւներու ձեւին համար). միաբըլթակ տունկ է շուշանագգի. գեղին կամ սպիտակ ծաղիկներ ունի այս տունկը, գիւղացիք Վանայ մէջ մաստ տերեւները կ'ուտեն. արմատէն կը հանեն չիրիշ, սեսակ մը սոսինձ որ ջրով խառնած՝ կը գործածեն կազմարարները, կօշկակարները, փակցուցելու համար:

« Հայբուսակ » շրէչին հոմանիշ կը դնէ քորք լատ. *anthericum*, *anthéric*, սակայն *anthéric*ը շրէչ չէ, թէեւ շատ մօտ նմանող:

Շրէշին իրրեւ հոմանիշ կը գտնենք նոյն-

Շրէ.—Asphodèle.

1. առէնը. 2. պտուղը. 3. պտուղը բացուած. 4. սերմը:

պէս Հայրուսակի մէջ քաղաղու, օղիւ, քոքոշ, փայլիտուկ, խնդի բաւերը որք մեզ ծանօթ չեն:

Բուրու. — Վանեցուց լիզուով pissenlit (լատ. taraxacum որ՝ յունարէնէն առնուած՝ կը նշանակէ խանգարում բուժող) տունին է, (արար. հեկեսիպա պերրի. ուսմկ. dent-de lion, couronne de moine, salade de taupe): Բուրուն բարդ ծաղկով տունէ է եղերգեայց տուն մէն (chicoracées) ինչ որ ծաղիկը կը կոչուի, ծաղիկներու հոյ մըն է լիզուակաձեւ (liguliforme) գիղին ծաղիկներով, մէջը ծակ ծղօտի մը ծայրը. առատօրէն կը գտնուի դաշտերու եւ մարգերու մէջ, գետինն երեսը կը տափկի ու նենալով շուրջանակի (en rosette) տերեւներ եռանկիւնի առամներով. կտրած առնն, կաթնանման հիւթ մը կուտայ, արմատ ունի երկար, թուխ, զոր chicorée (եղերգ) անուամբ կ'ազանձեն, կը խորովեն եւ խահուէի ու շոգոլայի մէջ խառնած կը ծախեն:

Գարնան առաջին բանջարներէն մին է, մատղաշ տերեւներն աղցան ըրած կ'ուտեն, մաքրողական է եւ միզեցուցիչ, որու համար Փրանսերէն կը կոչուի pissenlit, շոան:

Մշակութեամբ կը ստացուի barbe-de-capucine որ բուբու է, միայն թէ տերեւները հողին տակ ծածկելով՝ իրենց կանաչութիւնը կորուսած եւ եղած են սպիտակ:

Բուրուին հոմանիշ նշանակուած են նար-

նրուկ (Հ. Քաջունի) եւ կուսքանջար. (Փ. Լուսինեան, սակայն ճարճուկն է eruca sativa L., roquette որ է մանանեխի նման տունկ խաչածեւերու տոնէն. իսկ կուսքանջար, հեղինակներու բացատրութեանց նայելով չնշանակեր pissenlit: Հ. Ալիշան Հայրուսակին մէջ կը գրէ ասոր մասին. «բուսաբանք եւ բնախօսք տարակուսին ինչ թլլալուն եւ պէսպէս կարծեն, սմանք այլ համարին թէ ըլլայ լ. taraxacum Փ. pissenlit»:

Բուրուին մանր սերմերն ունին իրենց վերեւ ցցունք նրբաթել (sigrette) զոր հովը կ'առնէ կը տանի հետեւն ամէն կողմ տարածելով եւ այդպէս ապահովելով ցեղին կեանքն ու յարատեւութիւնը:

Ատարագարցիք անսանայի նրագ կ'անուա-

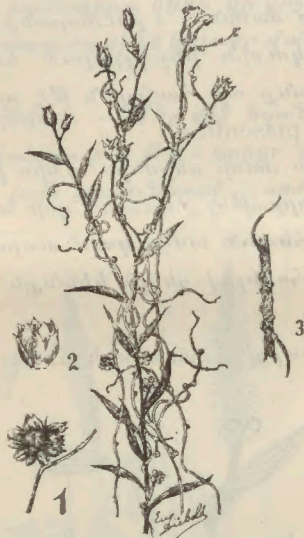
Բուրու.—Taraxacum officinale.

նեն այդ հողմավար սերմերն. իսկ Վանեցիք, պանդուխտ ժողովուրդ, բազմին հողմէն ցիրուցան, իրենց կեանքին պատկերը կը տեսնեն անոր մէջ եւ կ'անուանեն զայն խապարաբեր, լուր բերող:

Պայուկ. — Պատառաբոյժ տունկ մըն է, թել թել կը փաթթուի առուոյտին (luzerne), կորնգանին (sainfoin), կրիժնակին (panicaut) վրայ, ծծակներով կը կառչի եւ կը ծծէ իրեն պէտք եղած սնունդը անոնցմէ եւ կը շորցունէ զանոնք. գայլուկները չեն կանաչ խոտ, այլ կարմրագոյն, անեղեղ, թել թել, մանր ծա-

ղիկներ ունին սպիտակ կամ վարդագոյն եւ անկոթ (sessile) :

Գայլուկը ֆրանսերէն կը կոչուի cuscute որ արաբերէն ֆուշուք բառէն ծագած է (յուն. ֆասուրաս) :

Գայլուկ կսաւի վրայ.—Cuscuta densiflora S. W. 1. ծաղիկներու հոյլ . 2. ծաղիկ առանձին . 3. ծծակները :

Ռամկերէն կը կոչուի lignasse (անկարգ հերք), chevelure du diable (դեւի ձար), barbe-de-moine, cheveux-de-Vénus եւն :

Գլխաւոր տեսակներն են .

Գայլուկն անուշահոտ (cuscute odorante) սպիտակ ծաղկով՝ որ մշակուած առուույտին պատառարոյծն է . գայլուկն մեծ (cuscute majeure), եղիճին, կանեփին վրայ . քիւմիկ գայլուկը (cuscute du thym, épithyme, աւթիւնու . արաբ . կֆիթիւնու), թիթեռնակերպներուն, ուրցին, ցախին վրայ :

Բոլորն ալ վնասակար են, սերմ տալէն յառաջ պէտք է այրել, ջնջել զանոնք : Հ. Քաջունի իբրեւ հոմանիչ կը դնէ գաղձն, գոնաւորու :

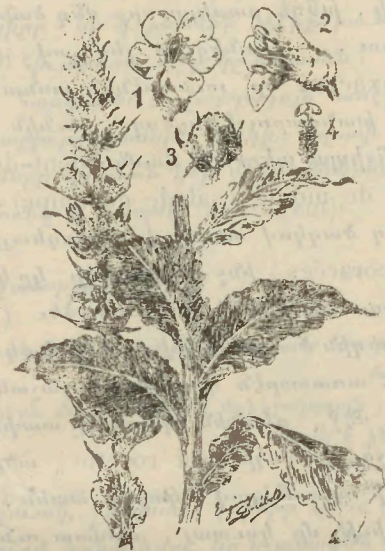
Խոնդաս . — Հասարակ տունկ մըն է ի վան, ֆրանսերէն կը կոչուի molène (լատ. verbascum, աղաւաղում barbasium = barbu, առէչները մազոտ են, թրք. սրղըր գույրուղը) որու մէկ տեսակը ծանօթ է bouillon blanc (լատ. verbascum thapsus L.) անուամբ :

Խոնդատը խոտ է, մէկ, մէկուկէս մէթր բարձրութեամբ, ունի խոշոր տերեւներ փոխա-

ղիր, որոց մեծութիւնը կը նուազի հետզհետէ գետնէն վեր բարձրանալով միակ ցողունին երկայնութեամբ . ստորին տերեւները, ամենէն մեծ, ծակծկուած են . ծաղիկները, առ հասարակ զեղին, երբեմն կարմրախառն եւ խատուտիկ, անկանոն են ձեւով, հինգ թերթ ունին, հինգ անհաւասար առէչներ որ մազոտ են :

Տեսքը տգեղ է եւ անչնորհ, բայց ծաղիկներն են գեղեցիկ եւ վանեցիք կ'ըսեն իբրեւ առած . « Ի՞նչ խոնդատ, ի՞նչ իւր ծաղիկ » : Երբ ցողունը կը փայտանայ աչնան, զիւղացիք իրենց տանիքը ծածկելու կամ վառելու կը գործածեն (զիւղացւոց տուները հողի տակ են) : Կը ծաղկի յուլիսին, օգոստոսին :

« Հայբուսակ » եւ Հ. Քաջունիի բառագիրքը խոնդատին հոմանիչ կը դնեն նոյնպէս եզան ազի (թրք. սրղըր գույրուղու), ձկան մանաւրար (արաբ. մանի զեհրե) քանզի եթէ ձմե-

Խոնդաս.—Verbascum thapsiforme 1. ծաղիկը . 2. ծաղիկն կտրուածը . 3. պտուղը . 4. առէչը :

լով՝ ձկան աւազանի մը մէջ ձգուի, ձուկերը կը սատկին :

Խոնդատը կը գործածուի բժշկութեան մէջ իբրեւ քնացունող, հանդարտեցուցիչ . տերեւներէն շափա (cataplasme) կ'ընեն կակղացուցիչ, ծաղիկները տաք ջուրի մէջ ձգելով (infusion) կը խմեն իբրեւ հազի դարման :

Երիժնակ կամ երկնչակ . — Վանեցւոց երիժնակը փուշ է տերեւներու ծայրը, 30-40

հարիւրորդամէթր բարձրութեամբ անմշակ, կորդ (jachère) հողերու մէջ կը բուսնի. ցօղունը տերեւներէն մերկացունելով՝ աղ ջրի մէջ կը պահեն, ձմեռը կ'ուտեն պահք տուր իբրեւ ուղանդեր՝ զայն կեղեւելէ յետոյ, ծաղիկը կապտագոյն եւ փշով ծածկուած է :

« Հայբուսակ » ի մէջ կը գտնենք երիժնակ բառին դէմ. « փշալից բանջար . որձայ անիփ ուտի . արմատն բժշկարար է վիրաց » :

Երիժնակ.—Eryngium campestre L.

Երնջակ անուան տակ « Հայբուսակ » ի մէջ կը գտնենք. « Ար. գարսանար , թ.ք. իպրեհիւմ քիֆեհի , (հիմայ պուղա քիֆեհի այլ ասեն) , ցեղուցեղ լինի . փշոտ խոտ է . եւ որուն ծաղիկն սպիտակ է՝ այնոր ըղտու խնձոր կու ասեն . եւ տերեւն տափակ է . Հայք երնջան ասեն , եւ ինքն ի քարոտ եւ չոր տեղեր կու բուսնի , յառաջն տերեւն ի գետինն կու ճապղի , եւ կանանչ եւ պինդ կու լինի . յորժամ մեծանայ՝ փուշ կու լինի սպիտակ , եւ երկայնութիւնն մէկ թիգ եւ այլ աւելի . եւ ծաղիկն ըսպիտակ կու լինի , եւ ծաղկին ծայրն ի սպիտակութիւն կու քշտէ . եւ , ի բոլորն վեց փուշ ունի , եւ տակն ամուր է . . . » (Ամիրտովլաթ) : « Արմատէն վերի հաստ մասը կեղեւելով կ'ուտեն մեր երկըրցիք եւ ստեպղինի համով է կ'ըսեն » :

Այս երիժնակն կամ երնջակը , ֆրանսերէն panicaut , լատ. eryngium կոչուած տունկն է :

Eryngiumը (երնջակ կամ երիժնակ) հովանակերպ տունկ (ombellifères), տերեւներն են փշոտ, բաժակը փշոտ ատամներ ունի, որոնց վրայ կը գտնուի ծաղիկներու հոյլ մը գնդաձեւ եւ գրեթէ անկոթ , շատ տեսակները կան , գլխաւորն է լատ. eryngium campestre L. (Ֆր. panicaut champêtre, ռումկ. panicaut à 100 têtes, barbe de chèvre, chardon Roland (կամ roulant որովհետեւ հովը կը խլէ եւ կը թաւալէ գետինը երրոր չորցած է) . ծաղիկները սպիտակ կապտագոյն են : կը ծաղկի յուլիսէն սեպտեմբեր :

Հին ժամանակ eryngium campestre արմատը կ'ուտէին Ֆրանսայի մէջ :

Պարտէզներու մէջ իբրեւ զարդ կը տնկուի Ալպեանց տեսակը E. Alpinum L. :

Հ. Քաջունի , Ալիշան եւ Լուսինեան (որ անչուշտ առաջիններէն ընդօրինակած է) կը սխալին երիժնակը կարծելով տարբեր երնջակէն (eryngium) եւ զայն անուանելով aigremoine (agrimonia) տունկը :

Aigremoineը որու ծանօթ տեսակն է լատ. agrimonia Eupatoria (Եւպատոր Միհրդատ , պոնտացի թագաւորին անուամբ որ առաջին անգամ գործածեց այս տունկը) , անփուշ տունկ է վարդազգի, դեղին ծաղիկներ ունի հասկաձեւ շարուած 30-50 հարիւրորդամէթր բարձրու-

Agrimonia eupator L. Երեսնակ(?) 1. ծաղիկը. 2. պտուղը :

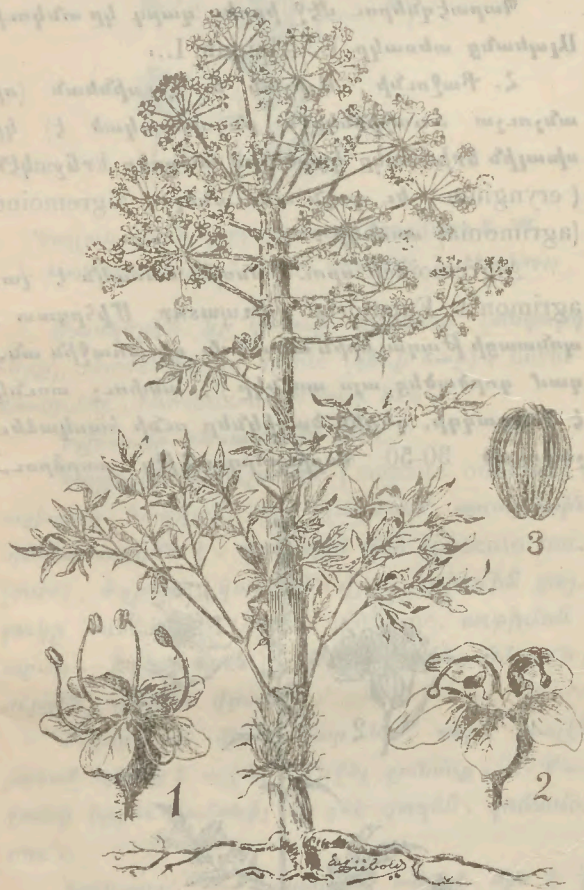
թեամբ ծղօտի մը շուջը : տերեւները , 5-9 տե-
րեւիկներու բաժնուած կանաչ մտրազոյն են
ներքեւի կողմը , մորենիի (ronce) տերեւներուն
կը նմանին : Կ'ածի ճանապարհներու երկու կող-
մը , մարգերու եղերքը :

Բժշկութեան մէջ կը խաշեն ու կը գործա-
ծեն իբրև պնդեցուցիչ , խաղաջ կ'ընեն (gar-
garisme) անով կամ վէրք կը լուան :

Արար : կը կոչուի գափիլ , թ.ք. գոյուն օ-
րու :

Բող, Բերմալ, Բողիկ. — Վանայ մէջ շատ
կայ . յեռնային տունիկեր են , միեւնոյն հովա-
նակերպներու (ombellifères) տոհմէն :

Բերմաղը 1-1 1/2 մեթր բարձրութիւն կ'ու-

Բող.—*Ferula assa foetida* L.

1. առէյաւոր ամուլ ծաղիկ . 2. սերմնափակաւոր ծաղիկ . 3. սերմ :

նենայ , թունաւոր չէ , ձիերու կերակուր կ'ըլ-
լայ . բաւական ծանօթութիւն չունինք կարե-
նալ որոշելու համար :

Բող , ահա՛ այս տունկի մասին մեր ունե-

ցած տեղեկութիւնները . մինչև մէկ մէթր
բարձրութիւն կ'ունենայ , տերեւներն են շատ
ճղճղկէն , հաստ ցողուններ ունի . նախապէս
ջրի մէջ կ'եռացունեն դառնութիւնն առնելու
համար . կ'աղեն եւ պահոց օրեր կ'ուտեն :

Տ. յ. Լեւոնեան Առտէր կղզիի մասին
յօդուածին մէջ կը գրէ , « կանաչներուն մէջ
գլխաւոր տեղը կը բռնէ « բող » կոչուած հաս-
տատուն բոյս մը , որ մանրաթիւէրէ բաղկաց-
եալ շատ խոշոր տերեւներ եւ զեղին ծաղիկներ
ունի , եւ ամենէն աստ գանուելով ու մէկ
ծնկաչափ բարձրանալով կը քաղուի իբրև ձը-
մեռնային կեր ոչխարաց ու գոմէշներուն եւ
գորս կը հանուի նաւակով » :

Ինծիճեան կը նկարագրէ այսպէս , « բան-
ջար հոռաշաւիղ ծանրահոտ , ունի եւ ի միջի
բուն սերմնաբեր , զոր ի բաղ առեալ՝ զշառա-
ւիղան խարչեալ թողուն ի ջուր , առ ի բաճնալ
զհոտ . ապա արկանեալ ի ջուր աղի , որ տեւէ
մինչև յաշուն . իսկ զսրբման նորս մինչդեռ
է ի գետնի՝ ընդ մէջ հատեալ՝ դնեն անօթ առ
նովաւ , ի հաւաքել զկաթնաման հիւթ նորս
(որ կոչի բողիւ) որոյ հոտ զօրաւոր դոյով սաս-
տիկ , ի գործ ամեն հովիւք ի սասակումն որ-
դանց զմակաց խաշանց » :

Հայրուսակ բոխ , բիւխ , պող , բոլի (ան-
շուշտ գրչագրի սխալ շ , դ ի տեղ) , անուննե-
րու տակ կը նկարագրէ մի եւ նոյն տունկը .
այս անուններու տարբերութիւնը տեղական
զանազան հնչմանց արդիւնք է եւ ըստ արեւել-
եան եւ արեւմտեան հայերու ք կամ պ տառով
գրուած (1) :

Այս նկարագրուած տունկը կը համապա-
տասխանէ *serule* հովանոցակերպ տունկերուն
որոնց մէկ տեսակը կուտայ *asa foetida* խէժը
կարմրագոյն , սխտորային չար հոտով ու դառ-
նահամ . Հոովմայեցիք այս խէժը կը գործածէին
իբրև համեմ . վէրքերը դարմանելու համար
լաւ է :

Asa foetida զոր արաբերէն կը կոչին ան-
ձորսան (*officine de dorvault*) , հայրիս . պրս-
ունճուզե . թ.ք. գըրքըզ , բողիճն է : Այս խէ-
ժերն արեւելեան են ու ժամանակին մեծ ա-

(1) Վանեցիք այս տունկը ըստ պղտական հնչման
պէտղիս կ'արտասանեն :

ուետուրի հիւթ են եղած իբրև զնդ, ուստի եւ Արեւելքից երկար ատեն ծածկած են անոնց ծագումը եւ անուններու մասին չփոթութիւն տեղի ունեցած է. նոյն իսկ առասպելներ յօրինուած են անոնց վրայ: asa foetidaն հին բրժկարաններու մէջ կը կոչուի նոյնպէս stercus diaboli, շէյքսն պօզու, սատանայի ազր (Մի-ֆիոն արեւելիոն յոյն հեղինակներու):

Թունըֆոր, ֆրանսացի բուսաբանը իր Արեւելյն ճանապարհորդութեան մէջ տեսած եւ ստուգած է:

Այստեղ կը նշանակենք fêrule կոչուած տունկերու նկարագիրներն:

Դեղին ծաղիկներ ունին, հովանոցին կողմնական հովանոցիկները (ombelle) աւելի փոքր են, յաճախ ամուլ եւ կեդրոնական հովանոցակէն աւելի երկար, թել թել, ճղճղկէն տրեւներ ունին:

Ծաղկին բաժակը 5 փոքր անոմներ ունի, պսակին թերթերը ճուածել են եւ ամբողջ (entiers). պտուղն ունի բազմաթիւ խոռոչաւոր գծեր իր վրայ:

Asa foetida (բողիճ), galbanum (քաղբան, մաղթն) opoponax (ոպան) խէժերը իրարու նմանող, զրոյցի տունկերէ կը հանուին, գրքերու մէջ իրենց անունները չփոթուած են:

2. Քաջունի կը նշանակէ. « séséli, բնդ, բողիկ, անհիսան, ոմանք զանուեն բող, բողիկ ասն տնկոյն caucale » կ'աւելցունէ. իսկ fêrule կը կոչէ բոխ: ինչպէս որ asa foetida կը թարգմանէ չարհոս, մաղթն, տճ. դամուր:

Բող եւ բոխ նոյն բաներն են, իսկ բողը չկրնար ըլլալ ոչ sé éli եւ ոչ caucale, որոնք սպիտակ կամ կարմրագոյն ծաղիկ ունին, ոչ մէկ բուսաբանութեան գրքի մէջ նշանակուած է որ խէժ կուտան:

Տ. Նորայր Բիւզանդացի asa foetidaյին համար կը գրէ. « խէժ ինչ խստորահոտ եւ դառնահամ ծորեալ ի նարդէս (fêrule) անկոյ կամ ի քեքերդէ (silphium), ուպան (?). չարհոտ (?). պարսիկ կոչոյ: »

Թունըֆոր իր Արեւելքի ճանապարհորդութեան մէջ հանգրիպած է բողիկ զոր կը կոչէ ferula orientalis, ferula assa foetida (ըստ Պուասիէի F. narthex): Քաղբան, մաղթն տուող բողերն են ferula galbaniflua եւ rubricaulis Boiss, կը բուսնին ի Պարսկաստան:

Մեղուանուս: — Ատարագորդիք այսպէս կը կոչեն lamier չրթնաւոր տունկը եւ իր նաւնաւորի lamier tacheté (լո. lamium maculatum) որ կը բուսնի փոսերու, ցանկերու եղիքը: արդաքը կը ծածղուին այս ծաղիկը վիճակին, Ծաղկազարդին, պսակներ կը շինեն ու գիրենք, եւ

Մեղուանուս—Lamier

1. ծաղիկը. 2. ծաղկին կորուածը. 3. սուէը. 4. ծուարանը:

փայտի մը վրայ շարուած ջրային սաներ անոնցմով զարդաւելով գրնէ դուռ չրջելով կ'երգեն: Այս ծաղկի պսակին սպիտակ ծայրը շատ անուշ է մեղրի նման, արդաք կը փրցունեն եւ կը խածնեն, կ'ուտեն:

Անրաւամ. — Մեր բառագիրք առ հասա-

Անրաւամ.—Helichrisum arenarium DC.

1. ծաղկին հոյլը կորուած. 2, 2', ծաղիկ մը եւ իր կորուածը. 3. առէչներու խողովակը կոր. 4. սերմը:

բակ անբառամ կ'ըսեն amaranthին(1) որ ա-
քաղաղի կատարի նման ծաղիկ մըն է կարմիր
մանիշակագոյն եւ կուտայ մանր սերմեր , մեր
երկրի անբառամը ֆրանսացիք immortelle կը
կոչեն . բարդ ծաղիկ է որու մանր դեղին թեր-
թերը կը չորնան եւ կը մնան այնպէս , բուսա-
բանօրէն helichrisum եւ xeranthemum տունկե-
բու տեսակներ են , Immortelle d'Orient (heli-
chrisum Orientale Gaert.) ըսուածը առատօրէն
կը մշակուի Նիսի կողմը մեռելական պսակնե-
բու համար : Xeranthemum annum L. ըսուա-
ծըն ունի սպիտակ կամ մանիշակագոյն ծաղիկ-
ներ :

ՏՈՒԹ. ՅՈՎՀ. ԱՐԹԻՆԵԱՆ

(Շարունակելի)

Ֆ երդ ու ս ի

Ա. ԴՐՈՒԱԳ

Արսափր Բարակեան

Դէպ եղաւ որ մի օր Արքայն Արտաւան
Աստեղագէտներէն լուրջ ու գիտնական
Մի քանին իւր առջեւ կանչեց ի պալատ
Եւ իր աստղ ու բախտէն հարցուց նոցա շատ .
Եւ թէ ժամանակի յարհուրով չըրջան
Ո՞ւմ արդեօք յետ այսու տայ պիտի օճան ,
Գիւլնարի թաղն անոնք ուղարկեց արքայն
Որպէս զի լաւ գննեն աստղերը համայն :
Երեք օր այս գործին անցաւ ժամանակ ,
Նայուեցաւ արքային բախտին շարունակ :
Չայնեմնին մօտ կուգար այն գանձապահին ,
Կը լըսէր ի՛նչ բախտէն նոքա պատմէին :

(1) Հ. Բաշունիի եւ «Հայուսակ»ի մէջ իբրեւ amaran-
the ի ծաղիկ դրուած պատկերը tussilage կոչուած տնկին
ծաղիկն է որու տերեւները ծաղկին հետ չեն երեւան գար .
տերեւները դրուած են խոճիկ բառին դէմ :

Երեք օր մինչ երեք պահ անցնէր գիշեր ,
Աղջիկն ականջ կուտար եւ ահ կը քաշէր .
Անձուկ ի սիրտ չըրթունքն հառաչելով ցած ,
Միտքը պահեց բոլոր ինչ որ էր լըսած :
Օրըն երբ չորս եղաւ եկան գիտուններ
Ասել Արտաւանին ինչ որ են շիտեր .
Առին իրենց գիշերն ու գործիքն ի թեւ ,
Եկան աղջկան թաղէն Արքային առջեւ :
Բերին Տարածութեան գաղտնիքն ի հանդէս ,
Եւ կատարուած թէ ե՛րբ , ինչո՛ւ , ի՛նչպէս :
Ասացին թէ չանցած շատ՝ այս բոպէին
Մի ծանրը վիշտ պէտք է հասնի Արքային :
Կըրտսերագոյններէն իշխանագ մի քաջ
Պէտք է իւր տիրոջմէն փախչի վըտարանջ ,
Եւ թագաւոր լինի նա հանդասատ ,
Բարձր ու աշխարհակալ մեծափառ ու բաստ .
Վըշտացաւ կարեվէր յանձնարին ցաւ՝
Երբ արքայն մեծանուն այս լուրն իմացաւ :
Այն ինչ երկրի երեսն էր դեռ կիսազօտ ,
Աղջիկըն ըշտապեց Արտաշիւրի մօտ :
Ծովի պէս փոթորկած փըրփրայր պատանին ,
Չունէր մի՛ օր իսկ ժոյժ մօտ Արտաւանին :
Աղջիկը լիովին ըրաւ խելամուտ
Ինչ որ Արտաւանին ըսաւ մոգն հըմուտ :
Երբ որ բանըն այսպէս լըսեց Գիւլնարէն ,
Լըռել ու ըսպասել որոշեց իրեն :
Չայրոյթը հասած էր սակայն ի կատար
Եւ չէր խորհեր այլ ինչ քան փախուստի ճար .
Ըսաւ՝ Ես այս Ռէյէն թէ գընամ Իրան ,
Դէպ այն արի արանց վայրըն ու կայան ,
Կը համաձայնի՞ս դու գալ՝ հետ լինել միշտ ,
Թէ Շահին քով այս տեղ սիրես կալ նաժիշտ .
Որ գաս՝ իշխանութեան կը հասնիս , արի՛ ,
Պարծանաց թագ լինիս մի մեծ աշխարհի :
Պատասխանեց աղջիկն . Ես ահա քո՛ եմ ,
Չեմ բաժանուիր քեզմէ ցորչափ որ գոյ եմ :
Հառաչալիւր չըրթամք կը հեծէր կուլար
Եւ դեղին ջուր յաչացն հոսէր անդադար :
Գեղուհւոյն Արտաշիւրն ըսաւ՝ Պատրաստ կա՛ց ,
Վաղը պէտք է չըւենք աստի անկասկած :
Աղջիկն եկաւ անկէ իւր տեղն անյապաղ ,
Դընելով իւր հոգին եւ մարմինն ի խաղ :
Երբ արեւը ծագեց , դեղնեցաւ երկիր ,
Պըրկեցաւ կապուեցաւ գիշեր սեւակիր ,
Աղջիկը գանձատան գընաց բացաւ դուռ ,
Ամէն տեսակ գոհար ժողվեց շուտ ու լուռ ,

Յակիրնի ընտիր , քարեր արքայավայել ,
 Ոսկի արծաթ որչափ պէտք լինէր պահել .
 Բերաւ ասոնք բոլորն իր յատուկ սրբահ ,
 Եւ այն տեղ խընամով գազտ դըրաւ ի պահ ,
 Մընաց այն տեղ մինչեւ լեռնէն իջաւ մութ ,
 Նընջեց արքայն ու վերջ առաւ ել ու մուտ :
 Սըլացաւ նետի պէս տեղէն նոյնժամայն ,
 Արտաշիւրին բերաւ գոհարներն համայն :
 Տեսաւ փառամուրը բաժակ ի ձեռին .
 Ախոռապանք արբեալ քուն էին խորին :
 Երկու նըժոյգ ընտիր ջոկուած էր արդէն ,
 Կ'ըսպասէին թամբած սարքած յասպազէն :
 Երբ աշխարհատենչը տեսաւ ըզԳիւլնար
 Եւ այն ընտիր ընտիր քարերն ու դէնար ,
 Ձըզեց ձեռքէն բաժակն իսկոյն թերաքամ ,
 Վազեց անցուց արար ձիերուն լրկամ .
 Ըզզեցաւ իւր զըրանն , աշտանակեց ձին ,
 Սուսեր թունջըրեալ կրելով ի ձեռին :
 Մի այլ նըժոյգ հեծաւ իւր պարմանուհին ,
 Թըռան արչաւասոյր արահետ ուղին :
 Դէմ եղեալ դէպ ի Փարս գնային անդադար ,
 Որոնելով ճամբայ զըւարթ ու կայտառ :
 Եւ քանզի այնպէս էր սովոր Արտաւան
 Որ չէր լիներ առանց աղջկան մի վայրկեան ,
 Ձէր հաներ վերմակէն դուրս թեւ ու բազուկ ,
 Բարենըսի՛ Գիւլնար թէ չըտար անդ շուք :
 Երբ քընից վեր կալու եկաւ ժամանակ ,
 Եւ պճնելու զդահն ի բեհեզ ի դիպակ ,
 Աղջիկը չերեւցաւ սընարին անոր .
 Բարկութենէն Արքայն եղաւ խելացնոր :
 Ձօրքը մօտ առ զըրան կ'ըսպասէր կանգուն ,
 Գահ ու թագ ու պալատ համակ յարգարուն .
 Պալատէն յայնժամ դուրս ելաւ մեծ սալար ,
 Մօտեցաւ Արքային , ըսաւ — « Վե՛հափառ ,
 Մեծամեծք ու երկրին համօրէն իշխանք .
 Ժողվըւած զըրան մօտ կ'ըսեն թէ ներս գա՞նք : »
 Պատասխանեց Արքայն թէ ինչո՞ւ այսօր ,
 Ինչպէս որ օրէն էր եւ ինքն ալ սովոր ,
 Ձեկաւ սընարիս մօտ Գիւլնար ինչպէս միշտ .
 Մի գուցէ ինծի դէմ ունենայ մի վիշտ :
 Նոյն միջոցին եկաւ Դըրան մեծ Դըպիր ,
 Ըսաւ թէ փախած է գիշերն Արտաշիւր ,
 Տանելով ճերմակն ու սեւ երկու ձիան
 Որ Արքայի՛ն միայն էին սեփական .
 Կորոյս նաեւ Արքայն իրեն նազելին ,

Ձի փախաւ նորա հետ գանձապետուհին :
 Յընցուեցաւ ուժգին սիրան արքային արի ,
 Ցատքեց վըրան աշխետ իւր երիվարի ,
 Այրուծի բազմաթիւ հեծան ի քամակ ,
 Կ'ըսէիր կրակ ու բոց թափէին համակ :
 Ճանապարհին եկան մի բարդաւած շէն ,
 Մարդիկ ու անասունք ժողվըւած անդէն :
 Հարցուց թէ յետ մըտիցն արեւու այտի ,
 Լըսե՛ց արդեօք մէկը ձայնի պէս պայտի .
 Երկու հոգի պիտի անցնէր այս տեղաց
 Մին ըսպիտակ մին սեաւ երիվար հեծած :
 Մէկն ըսաւ թէ — Այո՛ , երկու ձիաւոր
 Անցան ասկէ դէպ ի դաշտերն հեռաւոր .
 Ետեւնուն կը վազէր մի խոյ ասրազեղ ,
 Փոշին վեր հանելով որպէս ձի անեղ :
 Դաստուրէն Արտաւան հարցուց թէ ինչո՞ւ
 Խոյ մըն ալ անոնց հետ ինկեր է ի շու :
 Ըսաւ՝ Բախտէն փառաց պարգեւն է նորա .
 Գահու բարձրանալու սա թեւն է նորա .
 Եթէ հասաւ անոր կըտրելով ճամբան ,
 Դըժուար կը լինի մեզ յայնժամ ամէն բան :
 Ցած իջաւ այն պահուն Արտաւան ձիէն ,
 Կերաւ հանգըստացաւ եւ հեծաւ նորէն :
 Կ'ըշտապէին բըռնել շուտով զԱրտաշիւր ,
 Առջեւէն Արտաւան , ետեւէն Վէզիր :
 Պատանին աղջկան հետ մըրըրկավար ,
 Կանդ չառած կ'երթային անդուլ անդադար :
 Այն որու զօրավիգն եղաւ յերկնից բախտ ,
 Ձը զօրեր այլ անոր թշնամիի լախտ :
 Յոգնեցաւ Արտաշիւր վազան ու թազան ,
 Երբ տեսաւ վերէն մի ջըրոյ աւազան ,
 Փութաց Գիւլնարի մօտ, ըսաւ — « Հատաւ ոյժ .
 Երկուքնիս ալ խոնջած վաստակած ենք յոյժ .
 Պէտք է ցած գալ այս տեղ մօտ աղբերական ,
 Բանդի խորտակեցանք թէ՛ մենք թէ՛ ձիան .
 Մի քիչ ջուրէն խըմենք, կաղաւրուինք տակաւ ,
 Յետոյ շարունակենք ճամբան ըշտապաւ : »
 Երբ հասան , երկուքն ալ այնպէս դեղնորակ ,
 Եղած էին այտերն որպէս արեւակ .
 Արտաշիւր կամեցաւ իջնալ այն տեղ ցած ,
 Երկու մանուկ տեսաւ ջըրի ափ կեցած ,
 Կը պոռային ուժով թէ՛ Ծուտ ա՛ն շութափ ,
 Ոտըրդ դի՛ր ասպանդակ, սանձըդ ա՛ն շուտ ափ ,
 Ձի պըրծար դու ձեռքէն շունչէն վիշապին ,
 Ձէ ժամանակ յամել ջուր խըմել ափին ,

Պէտք չէ որ ցած իջնաս, առնես այս տեղ կանգ
 եւ անձրդ տարապարտ մատնես ի վրտանդ :
 Երբ այս զեկոյցն այսպէս լրսեց Արտաշիր,
 Ըսաւ Գիւլնարին թէ՛ Այս խօսքին միտ դի՛ր,
 Պընդեց ստօր՝ թուլցուց եւ զերասանակ,
 Ճօճացուց դէպ երկինք փայլուն իւր նիզակ :
 Միւս կողմէն Արտաւան ետեւնուն ինկած,
 Հովի պէս կը վազէր, հողուով միգամած :
 Երբ ցերէկէն անցաւ կէս մի մեծ հարուստ,
 Եւ լուսատուն չափեց կամարն ի վերուստ,
 Գիւլ մի տեսաւ պայծառ չէն ու բարդաւած,
 Մարդիկն համայն ընդոստ վազեցին առաջ :
 Հարցուց մովպետներէն թաղաւորն հրգօր :
 Թէ ե՛րբ անցան անկէ երկու ձիաւոր :
 Այսպէս պատասխանեց առաջնորդ Մոգպետ —
 « Ա՛րքայ վեհանրօին, պե՛րձ, խորհրդագրէս,
 Այն պահուն երբ արեւ դեղնեցաւ ի մուտ,
 Եւ գիշերն ըզգեցաւ իւր վերարկուն մութ,
 Ասկէ սըպցան անցան երկու ձիաւոր
 Փոշեթաթախ համակ եւ բերանին չոր :
 Մէկուն ալ եպուէն մի խոյ կը ցատքէր
 Որոյ նըկարտանց մէջ չեմ տեսած պատկեր : » —
 Արտաւանին յայնժամ մեծ վէզիրն ասաց .
 — « Լաւ է թէ ես դառնաս այլ եւս այս տեղաց .
 Զօրք ժողովէ, մարտի պատրաստութիւն տե՛ս,
 Քանզի հանգամանաց փոխուեցաւ հանդէս .
 Եթէ հասաւ նըստաւ բախտ նորս քամակ,
 Ի զուր է մեր պընդելն, հով կ'որսանք համակ .
 Մի նամակ գրէ իսկոյն, ուղարկէ որդւոյդ,
 Նամակիդ մէջ այս կէտն յայտնէ՛ անձածկոյթ .
 Թերեւս նա մի հետք անցընէ ի թաթ,
 Արտաշիր ոչխարէն չը կըթած դեռ կաթ : »
 Արտաւան, երբ հատաւ այս սուղ հարցուփորձ,
 Հասկըցաւ թէ իրմէն անցաւ ալ այն դօրձ .
 Կանգ առաւ ուր որ էր, ձիէն իջաւ ցած,
 Պաղատանքներ ուղղեց Տուողին բարեաց :
 Երբ գիշերը լուսցաւ, ծագեց օր վաղուան,
 Զօրաց ետ դառնալու սըւաւ հըրաման .
 Եկաւ, եղեգնի պէս այտեր դեփ դեղին,
 Մըտաւ մութ գիշերով ի Ռէյ իւր տեղին :
 Մի թուղթ զըրեց որդւոյն, պատմեց թէ ի՛նչ դաւ
 Այս գօրծին մէջ ամէն կերպով՝ ծայր արւաւ :
 Մեր քովէն Արտաշիրն այնպէս փախաւ ետ
 Որ երբէք աղեղէն չելաւ այնպէս նետ :
 Փարսի կողմերն եկաւ, փընտրուէ՛ ծածուկ,

Մարդու չիմացընես, գործէ կամացուկ : »
 Միւս կողմէն ծովեղերք հասաւ Արտաշիր,
 Գոհացաւ ու ըսաւ — « Դու, ո՛վ դաստակիր,
 Դու զիս ազատեցիր չար անըզգամէն,
 Զը տեսնէ՛ իւր մարմին զուր հանգիստ Ամէն : »
 Ծունչ քաշեց մի սակաւ, կանչեց նաւապետ,
 Անցած դէպքերէն շատ խօսակցեցաւ հետ :
 Հայեցաւ ձերունի ուշիմ նաւավար
 Արտաշիրին հասակ՝ քանչ ու դէմքն ի վար,
 Հասկըցաւ որ Բէյրազն է նա անկասկած,
 Ծուք ու կերպարանքէն իւր հոգին խայտաց :
 Վազեց Արտաշիր ծով, նետուեցաւ մի նաւ,
 Երբ ջեցաւ ծովեղերքն ողջոյն սըրաբչաւ :
 Իւր անունը լըսողն յեկաւ շուտափոյթ,
 Գուժարեցաւ այնտեղ մեծ ըսպայակոյտ :
 Ամէն ով որ ի Սգա՛ր կողմն էր Բարեկի,
 Լըսելով Ծահին գալն հըրճուեցաւ յոգի :
 Եւ այլ որ Դարեհի տոհմէն էր սըրած
 Եւ տեղէ տեղ անցուլ կար թափստայած,
 Երբ իմացան դալուսան Արտաշիր Ծահին,
 Ծերն առոյգ դառնալով ի կանգնում գահին,
 Ծովէն սարէն գըրո՛ գըրո՛ սիրտ ի թունդ,
 Պատանւոյն քով գային բոլոր գունդալուճ :
 Ամէն կողմէ մարդիկ ուշիմ հեռատես,
 Համախումբ ատենի կազմեցին հանդէս :
 Յայնժամ բացաւ բերանն Արտաշիր մանուկ,
 Ասաց. — « Աղէ՛, քաջեր, դուք ինձ լըւարուք :
 Զիք այս ատենի մէջ այսչափ հոյակապ
 Եւ խըմբեալ իմաստուն մարդերէն այսչափ
 Մէկն որ անգիտանայ թէ չարն ըսկանգար
 Ինչե՛ր այխարհիս մէջ չըրաւ վատարար :
 Մեր նախնիքն ըսպաննեց նա միահամուռ
 Եւ անիրաւարար զաշխարհ անցուց բուռ .
 Ես լինիմ ի տոհմէն ըսկանդիարայ
 Եւ Արտաւան իչխէ՛ այս երկրի վերայ :
 Արժան է որ չըսենք — արդար եւ իրաւ —
 Եւ չընդունինք այս կարգն ու դարման բընաւ :
 Եթէ դուք ինձ սասար լինիք այս գօրծին,
 Ես այս թագն ու գահը չեմ տար ուրիշին :
 Ի՞նչ պատասխան կուտաք եւ ի՞նչ կը խորհիք,
 Բարձր ի ձայն ամէն ոք յայտնէ իւր կարծիք : »
 Ով որ աշխարհախումբ ատենին մէջ կար,
 Ի սուսեր՝ ի խորհուրդ եւ ի բան ճարտար,
 Երբ լըսեցին այս խօսք կանգնեցան յոտին
 Եւ արձակ համարձակ կարծիք յայտնեցին,

Թէ՛ Բարեկայ ցեղէն որչափ որ աստ կանք ,
 Բա գէ՛մքը տեսնելով շատ ուրախ եղանք .
 Եւ որչափ որ ազգէն Սասանայ կամք աստ ,
 Բինու գօախն ընդ մէջ ածել եմք պատրաստ .
 Մենք հոգւով ու մարմնով բոլորանըւէր ,
 Ուրախ՝ տրտում՝ առատ՝ նըւազ , քո՛ կմք, Տէ՛ր :
 Կըրկին ծագմամբ դու բարձր ես ուրիշներէն .
 Թագն իրաւամբ քո՛ է , քեզ անկ եւ օրէն :
 Ակնարկէ՛ եւ հարթենք սարերն ի դաշտ լերկ ,
 Մովի ջրերուն տանք սըրով արեան ներկ :
 Թարգւ. ՏՐ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԴԵՄՔԵՐ

Յովհաննէս Երզնկացի

ՈՎ ՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ,
 «Պուռզ» (կապուտաչուի) մա-
 կանուանեալ, մոռցուած տա-
 ղանդներէն չէ . իր անունը

Հայոց հին գրականութեան ամենէն ծանօթնե-
 րէն ու յարգուածներէն է : Հ. Զարպիանելեան
 իր « Հայոց գրականութեան պատմութեան »
 մէջ ամբողջ գլուխ մը յատկացուցած է այդ
 բազմաբղիւն գրագէտին : Ծանօթ է եւ իր կեան-
 քը . անխոնջ աշխատանքի , անվերջ ուսումնա-
 սիրութեան , լուրջ ու զիտուն գործունէութեան
 կեանք մը պատկառելի :

Մնած՝ մօտաւորապէս 1250ին, մեռած 1330
 կամ 1340ին , Յովհաննէս արտադրած է Մեկ-
 նութիւն ֆեռակալնութեան կարեւոր աշխատու-
 թիւնը՝ հետեւողութեամբ Դիոնեսիոս Թրակացիի
 համանուն գործին , Ճառ մը Յաղագս երկնային
 շարժմանց (որ իր ժամանակի աստղաբաշխական

ըմբռնումներուն ամփոփումն է) , քերթուած մը
 նոյն նիւթին վրայ , Մեկնութիւն մը Ս. Մատ-
 թէոսի Աւետարանին , Եւրբող մը Ս. Գրիգոր
 Լուսաւորչի , Թարգմանութիւն մը Ս. Թովմաս
 Ագուինացիի Աստուածաբանութեան մէկ քանի
 մասերուն , վանական կեանքի կանոնագրութիւն
 մը , կարգ մը շարականներ , ճառեր , եւն : Այս
 բոլոր գործերը գրուած են գրաբար : Յովհան-
 նէս գրած է նաեւ քանի մը տաղեր ռամկական
 հայերէնով , աշուղական ոճով , որոնք առանց
 ունենալու կոստանդին Երզնկացւոյն գեղեցկա-
 գոյն էջերուն թոխը եւ ոճի փայլը , ճշմարտա-
 պէս բանաստեղծական շեշտ մը ունին , լուրջ ու
 յստակ մտածումով , համեղ , պարզ , գունագեղ
 ոճով , եւ պատուաւոր տեղ մը կուտան մեր
 աշուղական բանաստեղծութեան մէջ՝ Պուռզին ,
 որ իր գրաբար քերթուածներով արդէն փայլուն
 դիրք մը կը գրաւէ գասական բանաստեղծու-
 թեան մէջ , իսկ իբր հմուտ գրագէտ առաջինն
 է իր ժամանակին եւ մին մեծագոյններէն Հայոց
 ամբողջ հին գրականութեան :

Հ. Մ. Պոտուրեան այս պահուս Բագուալիսյի
 մէջ կը հրատարակէ շահեկան ուսումնասիրու-
 թիւն մը Յովհաննէս Երզնկացւոյ վրայ , նորա-
 նոր ծանօթութիւններով աւելի եւս լուսաւո-
 բելով այդ մեծարելի գէ՛մքը , արդէն ծանօթ
 մանրամասնութեանց մէջ ուղղելով ինչ որ կայ
 անճիշդ : Եւ ուրախութեամբ կ'իմանամ որ Հ.
 Մ. Պոտուրեան մտաւիր է մօտաւոր ապագայի
 մը մէջ տալ ամբողջական հրատարակութիւն
 մը Պուռզի գործերուն , գրաբար թէ աշխարհա-
 բար , ինքնագիր թէ թարգմանական : Սպասե-
 լով այդ ծրագրին իրագործման , կը հրատարա-
 կեմ այսօր Պուռզի աշուղական արտադրութեանց
 ամենէն շահեկաններէն մին , խրատական տա-
 ղաշարք մը զոր օրինակած եմ Ս. Ղազարու թիւ
 459 եւ 459 ձեռագիրներէն եւ վիեննայի Մխի-
 թարեանց թիւ Յ43 ձեռագրէն որ այդ տաղա-
 շարքին մէկ փոքր մասը միայն կը պարունակէ ,
 « Խելօքն ի ծով նման » տողէն մինչեւ « Բակ-
 տի իմ աղ. որ շինուածս » , եւն :

Այս տաղաշարքին մէջ կան բաւական թը-
 ւով քառականներ , երկտողներ կամ տողեր , որ
 կը զանուիւն նաեւ , մերթ նոյնութեամբ , մերթ
 բառերու , դարձուածքի առաւել կամ նուազ տար-
 բերութիւններով , Բուշակի վերագրուած խրա-

տական տաղերուն եւ Յրիկի վերագրուած տաղաչարքին մէջ զոր Պ. Կոստանեանց հրատարակած է (Նոր Ժողովածու, Գ. Պրակ), ու նոյն իսկ Կ. Երզնկացիի քերթուածներէն ոմանց մէջ, Քուչակի հատորիս ուսումնասիրութեանը մէջ, մղուած այն պաշտումէն զոր այդ անզուգական երգիչն ինծի կը ներշնչէր, ես կը հակէի աւելի Քուչակին վերագրելու այդ բոլորը՝ քան Պլուզին կամ Յրիկին, որոնք իբր բանաստեղծ չեն կրնար բաղդատուիլ Քուչակի հետ Բայց հարցը լուծուած չէր ատով, եւ ես իսկ արդէն լուծուած չէի համարել զայն: Կարելի է ենթադրել — ենթադրութիւն զոր ըրած եմ արդէն Քուչակի ուսումնասիրութեանս մէջ — թէ այդ խրատական տաղիկներուն իմաստները, պատկերները՝ ժողովրդական հին առածներէ, ասութիւններէ առնուած ըլլան, ինչ որ կրնայ բացատրել համանման իմաստով տաղիկներու զրտնուիլը տարբեր բանաստեղծներու մէջ: Բայց այն տեղերն ուր ոչ թէ իմաստի նմանութիւն,

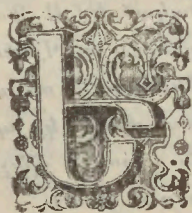
այլ իմաստի ու ձեւի բացարձակ նոյնութիւն կը գտնենք, պէտք է ընդունիլ որ անձ մը է՛ն առաջ խմբագրած պէտք է ըլլայ այդ տաղիկները, եւ թէ օրինակիչները յետոյ այդ տարածուած ու ժողովրդականացած տաղիկները վերագրած են մէկէ աւելի բանաստեղծներու. դժուար է առ այժմ վճռական լուծում մը տալ այս հարցին: Ամէն պարագայի մէջ Քուչակի անձն ու ապրած թուականը անյայտ է դեռ, մինչ Պլուզինն ու Յրիկինը ծանօթ. աւելի քան հաւանական է որ Պլուզ եւ Յրիկ աւելի հին են քան Քուչակը. կը մնայ գիտնալ ուրեմն թէ այդ երկուքէն՝ որ ժամանակակից են՝ ո՞րն է բուն հեղինակը այդ տաղիկներուն: Հաւանականագոյնն է Պլուզ. իր տաղաչարքը աւելի ճոխ է քան Յրիկի վերագրուածը որուն մէջ նոյն տաղիկները կը գտնուին. այդ տաղաչարքէն՝ ըստ Հ. Պոտուրեանի՝ բաղմամբիւ օրինակներ հասած են մեզի, ու անոնցմէ շատերը Պլուզի անունը կը յիշատակեն անոր իբր հեղինակ: Ա.Զ.

Հայ Էջեր

Ե Ր Գ

ՊԼՈՒԶ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՅԵԱԼ

րկուս ի մէկտեղ բերած գերդ ընկեր կ'ասեն թէ պահէ՛(1).
 Ու չորս բընուծիւնս օտար(2) հետ իրաց կ'ասեն թէ սագէ՛.
 Զայս չորս յիրար ո՞նց պահեմ, ամէն մէկ յի՛նքըն կու քարշէ.
 Զիս հոգս(3) ի յայսոց միջին գերդ կըրակ ըզմոմ կու հալէ:
 Հողըս չոր խուշկիկ առնէ, ջուրըս գէճ կու ցրտացընէ,
 Բամին զիս յերեք ունի, կըրակին բոցըն կու վառէ:

(1) Տաղաչափութիւնն է՝ ինչպէս Քուչակի տաղերունը՝ 7—8:
 (2) Զեռ. յօսար. — (3) Թիւ 1339 ձեռ. Զիս հուրս.

Հանցեղ սիրելի չարկամ մէկտեղ ո՞վ իսկի տեսեր է .
 Հոգիս թէ ի վեր քաշէ , հողըս ծանր ի վայր կու հակէ :
 Վախեմ թէ հողոյս լըսեմ , նա (4) հողոյս բանըն դըժարէ ,
 եւ հետ հողոյն ո՞վ թուչի , եւ նորա տունըն հեռի է :
 Հինգ դուռն է ի բաց թողած . թէ փակէ՝ որ գող չի մտնէ ,
 Բզգողս ես տանէս ունիմ որ զդռներս ի բաց կու պահէ :
 Շաղուած ես ի չորս իրաց , այդ ցեղ շէնքդ ամուր չի լինի .
 Օղըն հողոյն ի՞նչ նըման , հուրն ու ջուրն են խիստ ատելի .
 Ի հակառակէ ստեղծած , եւ եղած ես մարդ կենդանի .
 Վերնայ օդն ու հուրն ու ջուրն , եւ մարմինըդ դառնայ փոշի(5) :

(4) նա կը պակսի ձեռագրին մէջ :

(5) «Վախեմ թէ սողէն մինչև «Վերնայ օդն» թէ՛ թիւ 1339 և թէ՛ թիւ 459 ձեռագրին մէջ կը գտնուի «Այդ շալկիկը որ դու ունիս սողէն անմիջապէս յետոյ . ակներև է սակայն որ այս ուժը սողերը այստեղ պէտք է դրուին , որովհետև նախորդ ուժը սողերուն շարունակութիւնն են , թէպէտ քիչ մը խառնաշփոթ է պակասուոր (ուրիշ ձեռագրիներու հետ համեմատուով անհրաժեշտ է՝ ճշգրտոյն ձևը գտնելու համար) : Այս առաջին տասնվեց սողերուն համարժէքը սա ձևով կը գտնենք Կոստանդին Երզնկացիի Ժ . բերթուածին մէջ (որուն չափն է 6—8) :

Հոգիս է խիստ յօժար բանից իմաստընոց լըսել ,
 Մարմինս է հեշտասէր զի յաշխարհէս է ինք ծընել .
 Ի յերկուքիս միջին՝ մոմ եմ ի մէջ հըրոյն վառել ,
 Անհիմն եւ անհաստատ՝ եմ անհանգիստ ի շուրջ եկել :
 Ի չորս հակառակէս ուսկամ յերեք եմ մընացել ,
 Ձի հուրն ի վեր քաշէ , նայ հողըս ծանր ի վայր հակել ,
 Սակաւ մի ի ջըրոյն՝ բոցըն հըրոյս է հանդարտել .
 Քամին ի յօգնութիւն եւ բորբոքէ զհուրըս վառել :
 Երկու կամաց ծառայ՝ դըժար է ինձ յիրաց սագել ,
 Կամ հուրն ի ծոցն առնուլ եւ անվընաս զինքըն պահել ,
 Կամ մարմնաւոր ոտօք՝ վերայ ծովուն թեթեւ քայլել ,
 Կամ հողմն արագընթաց մարդ ընդ ձեռամբն է արգիլել :

Քուչակի վերագրուած խրատականներուն մէջ կը գտնենք նոյն իմաստները , երբ քառեակով , շատ աւելի մօտ Պլուզին քան Կ . Երզնկացիին .

Ձերկուսն ի մէկտեղ բերած՝ զէտ ընկեր կ'ասեն թէ պահէ՝ .
 Ու չորս բընութիւնս օտար հետ իրաց կ'ասեն թէ սագէ՝ .
 Հինգ դուռն է ի բաց թողած , զայդ ամուր կ'ասեն թէ պահէ՝ .
 Հոգիս իմաստնոց(?) միջին զէտ կըրակ որ զմոմըն հալէ :

Ձերկու ընկերացն ասեմ , մէկըն հողն է , մէկըն՝ հոգին ,
 Հոգին թէ ի վեր քաշէ , հողըն ծանտը ի վար կու հակէ .
 Վախեմ թէ հողոյս լըսեմ , նա հողոյս լոյսըն պակասէ .
 Հետ հողոյն ա՛մ ո՞վ թուչի , երբ նորա տունըն հեռի է :

Ձիինգ դուռն է ի բաց թողած , զայդ ամուր կ'ասեն թէ քակէ՝ .
 Այս բերդս է գանձով ի լի ու հազար չարկամ կու մտնէ .
 Ձչարկամս ես ի յիս ունիմ , ըզդուռնին զամենն կու փակէ ,
 Թագաւորս է ի ներս նստած , նա զայս ալ գողըն կու խաբէ :

Քուչակի քառեակները շատ մօտիկ են Պլուզի տաղերուն , բայց ունին քանի մը նշա-

Աւա՛ղ զայն որ շատ դատեր . մարդ չըկայ որ զելըն(2) ճառէ(1) .
 Հաշվեց թէ՛ ճոհար ունի , եւ յառջեւ խոզին կու թափէ :
 Խոզն ճուհար ե՛րբ ճանաչէ , զօրն ի բուն զաղբըն կու փորէ .
 Կոխէ նա ըզբո ճոհարն եւ դնչովն նա ըզբեզ խոցէ (2) :

Չորս բան ա՛ն խըրատ յինէն , որ զամէն աշխարհս քեզ արժէ .
 Ձայլոց մեղք դու մի՛ քններ , զքոյդ յերակ մրտօքդ անդի՛նէ՛ .
 Ձևստուած մօտ ի քեզ դու տես եւ զմահուդ օրըն դու յիշէ՛ .
 Ըզխրատս ի սիրտդ տնկէ՛ , զքեզ յամէն չարեաց այս փրկէ :

Աւա՛ղ , մեզ հայիլ պիտի յայն արեւն որ լոյս կու ծագէ .
 Շատ կայ ի յարեւ նըման , ի պնչէն օձըն կու վագէ .
 Գիտուն մարդն յարեւ նըման , խօսքըն լուս պայծառ կու ծագէ .
 Դ անգէտ մարդն օձուն նըման , հանապազ ըզմարդ կու խոցէ :
 Մարդ կայ որ հազար արժէ , հալար կայ որ մէկ մի չարժէ ,
 Ան մարդն որ հազար արժէ , անգէտին մօտ փող(3) մի չարժէ :

Բազան ի անտառ(4) մորին թէպէտ բու թէպէտ բազա է .
 ձոհարն ի ծովուն միջին թէպէտ քար թէպէտ ճոհար է .
 Խելօքն ի յանգէտն ի մօտ միաք արա՛ թէ ի՛նչ նըման է .
 ձըրագն ի յառջեւ կուրին(5) կու վառի՛ լ ինքն(6) չի գիտէ :

Խելօքն է ի ծով նըման , որ քանի չափես կու տանի ,
 Անգէտն է ի տիկ նըման . փառչ էվէլ լընուս նա պատուի(7) :

Աշխարհս ի տուլապ նըման որ ի վեր ՚ւ ի վայր թաւալի .
 Վերինըն ի վայր դառնայ եւ վարինն ի վեր(8) ոլորի(9) :

Նակելի տարբերութիւններ . իսկ Կ. Երզնկացիին կտորը ապահովապէս անկախ է Պլուզինէն ,
 և է՛ն առաջ խմբագրութիւնը՝ հաւանականաբար . բոլորին ալ աղբիւրը ժողովրդական հին
 առածածև աստուծիւններն ըլլալու են մասամբ , մասամբ ալ Եկեղեցւոյ հայրերու խրատական
 գրականութենէն վերյուշումներ թերևս :

(1) Ձելմըն (ելումը, ելբը) . Բուշակի մէջ՝ զելըն նանաչէ :

(2) Այս քառեակին առաջին երկու տողերը Վենետիկի երկու ձեռագիրներուն մէջ կը
 գտնուին « Դաւիթ արքայի որդին » քառեակին տակ . պէտք է դրուին այստեղ . այսպէս
 կանգնուած քառեակը արգէն զրեթէ՛ նոյնութեամբ կայ նաև Բուշակին մէջ : (Յաջորդ քառ-
 եակներուն մէջ ալ կան քանի մը հատ որ աննշան տարբերութիւններով կը գտնուին նաև
 Բուշակի մէջ , աւելորդ նկատեցիրք յիշատակել այդ բոլոր «վարիանտները»)

(3) Ձեռ . Մեկ փող մի . (4) Ձեռ . ի անտար . (5) Թիւ 1339 ձեռ . ի առջեւ զարդ :
 (6) Ձեռ եւ ինքն : (7) Ձեռ . պատուի : (8) Թիւ 459 ձեռ . ի վերին : (9) Վիեննայի ձեռ .
 օլորի , Ս. Ղազարու ձեռ . բաւալի :

Մըտիկ դու հիւսանն արա՛, որ ԹապուԹ ՚ը օրոցք շինէ նայ ,
Մէկըն գայ եւ մէկն երթայ , նայ իւր բան պակաս չի մընայ :

Աշխարհս է ոչինչ նըման , շատ դապին դառնան փոշիման ,
Հալալ ու հարամ այնեն՝ հոս Թողուն ՚ը ի հոն կու գընան ,
Ջան արա՛(1) գործէ՛ բարի որ յետոյ չլինիս փոշիման .
Թէ չէ Ադամայ դրախտէն քեզ կանանչ տերեւ մի չի տան :

Աշխարհս է կանանչ մարգեր , մենք ի մէջն ենք կաքու ծագեր ,
Հրեշտակնին արծիւ դարձեր կուտանին զմեզ մէկ մէկ ի վեր(2) :
Մանկտիք , երբ ի հաց նըստիք , ձէնեցէք աղքատք ձեզ ընկեր .
Մեռնիք ՚ը ի յանդէն երթայք , կու նըստիք քանց մէկ մ՛այլ ի վեր :

Ելայ ժողվեցի(3) զիմ մեղքն ու դըրի առջեւս(4) ու լացի .
Յանդէնըն քարվան կ՛երթար , շալկեցի ՚ը ի հետ գընացի .
Հրեշտակն այլ ի դէմս ելաւ Թ՛ՈւԼը(5) կ՛երթաս ողորմ ու լալի .
Այդ շալկիկդ որ դու ունիս՝ անդէնին քեզ տեղ չի ընկնի(6) :

Երնէկ ես նծրա ասեմ որ աշխարհս ի սուգ կ՛ուզենայ ,
Ձիւր մեղքն ի յիշումն ածէ զօրն ի բուն նա նստի ու լայ(7) :
Արտասուք սապոն լինի , սեւուԹիւնքն(8) ըսպիտականայ .

(4) Ձեռ. արա ու : (2) Թիւ 1339 ձեռագրին մէջ այս տողը սա տարբեր ձեւով կը գտնուի .

Գրքօղն է եղեր բազա կու գըրէ մէկ մէկ դար ի վեր :

Գրքօղ բառը (մահուան հրեշտակ) հին ձեռագրերուն մէջ միշտ գ-ով է և մեկնուած է « այն ոգին որ մեռնելիք ոգիները կ'արձանագրէ » . արդ այս տողին մէջ՝ աւելի խելքի մօտ է կարգալ՝ « կրողը կը կրէ դար ի վեր » քան « կը գրէ » . կարելի չէ դար ի վեր գրել , այլ կրել . ասնիլ (exporter) հոգիները : Գրքօղ ուրեմն պէտք է ըմբռնել իբր «կրող» , հոգի առնող տանող (հոգէառ հրեշտակ) : Աւելի հաւանական կը թուի այս մեկնումիւնը , զոր կ'եննարկենք մասնադէտներու խորհրդածութեանը :

Թիւ 459 ձեռագրին մէջ՝ « Հրեշտակնին արծիւ դարձեր » տողէն անմիջապէս յետոյ կը գտնուին հետեւեալ տողերը , որ տեսակ մը variante են «Աշխարհս ի տուալ : քառեակին .

Այս աստիճանին բարիքն չէ մարդոյ իսկի մնացական .
Աշխարհս է քավրան նըման , դասք մի գան ու դասք մի կ՛երթան .
Աշխարհս է ի չարս նըման որ ի վեր ու վար Թաւալի ,
Չվարինն այլ ի վեր հանէ ու վերինն ի վայր Թաւալի :

(3) Ս. Ղազարու ձեռ. ժողովեցի . Վիեննայի ձեռ. ժողովեցի : (4) Թիւ 1339 ձեռ. եռ-ջեւս , Վիեննայի ձեռ. առջեւ : (5) Ձեռ. քէ ո՛ւր : (6) Ձեռ. չի ընկնիր : (7) Վենետիկի ձեռ. նսի . Վիեննայի ձեռ. նա նսի : (8) Վենետիկի ձեռ. սեւուքիւն :

Թէ չէ որ հարսնիքըն(1) գայ, նա հանդերձ հարսին չունենայ :

Աշխարհս է ի ծով նըման, ով որ գայ անթաց չիմընայ .
Յայս ծովս ես ի նաւ մըտայ, գընաց նաւս եւ ես չիմացայ .
Եզեր մօտեցեր է նաւս(2), վախեմ թէ քարի դիպենայ,
Քակտի իմ աղւոր շինուածս ու տախտակըս մէկմէկանայ,
Երթամ աղաչեմ զԱստուած որ հանէ դիհաց մի քամի,
Այս մըթանըս լոյս մի տայ, զմեզ քարի երկիր մի տանի(3) :

Մարդն որ օտար տեղ երթայ, գատ մի խելք կու պիտի նորա .
Ամէն մարդոյ ցած կենայ, ապա իւր բանըն լինենայ .
Մըտիկ դու ծառին արա՛, որ քանի՛ ճըղեր կայ ի նա .
Այն ճիւղն որ զպըտուղն ունի քանց զդարտակն ի ցած կու կենայ :

Զաղըն բարիոք(4) ասեն, Տէր Բրիստոս որ զայս հրամայէ .
Զանհամն ինքն ի համ ածէ, եւ զնեխածն անուշացընէ(5),
Զաղըն անհամ ո՞վ տեսել, թէ լինի անպիտանացու .
Ոչ աղբ ի պարտէզ ձըգել, ոչ է քար ինքըն շինելու :

Լաւ մարդ ես նորա ասեմ որ բանայ զբերանըն համով .
Հանցեղ լեզուն գին չունի, զինչ լընուն տուն մի ճոհարով .
Աստուած երբ զաշխարհս արար, զօղն ու զհուրն ու զհողըն՝ ջըրով,
Մթխալ մ՛աւելի չարար, այլ կշուեց զամենըն չափով :

Լեզուն է գործիք բանի, արդարոցն քան զհալած ոսկիք .
Զմարդոյն է մէկ փերթ(6) ստեղծեր եւ օձուն է երկու ճըղի .
Այն մարդն որ երկու խօսի, զմէկըն քաղցր եւ զմէկըն լեղի,
Եղբայր է օձին եղեր եւ զնորա անէծքն ընդունի :

Ծառին ճիւղն երբ չոր լինի, ո՞վ ասէ Թ՛իսկի(7) կանանչի՛,
Սպիտակ մազն որ սեւ ներկի, ո՞վ ասէ Թ՛իսկի(8) սպիտակի .
Բայց մարդ մեղաւոր ու սեւ ես գիտեմ որ կու սպիտակի,
Աստուած՝ մէկ բանիկ ուզէ, որ ասէ Մեղայ՛, ու քաւի :

(1) Վիեննայի ձեռ. հարսնիքըն : (2) Թիւ 1339 ձեռ. մօտեցեր եմ ես : (3) Այս վերջի երկու տողերը կը գտնուին միայն Թիւ 459 ձեռագրին մէջ : (4) Բարուք. (5) Թիւ 1339 ձեռ. անուշացընէ. Թիւ 459 ձեռ. անուշացնէ : (6) Թիւ 1339 ձեռ. փերթ. Թիւ 459 ձեռ. փերթ : (7—8) Ձեռ. բէ իսկի :

Շատ թագաւորաց մեծաց յիմաստնոց արանց լըսեցի ,
 Թ'(1) այնչափ չըկշտանայ մարդն աստնւորովս ինչ որ մեռանի .
 Տանին գերեզման դրնեն եւ հողով իւր աչքըն լեցուի .
 Ապա փոշիմնայ 'ւ ասէ Թէ Հերի'ք է 'ւ այլ չի պիտի :

Ձայս որ ես հետ ինձ արի , չէր արեր այլ ադամորդի ,
 Որ շիշ մի հալած ոսկի ի գետինն ի վայր վաթեցի .
 Հազար ձի վազան բերի , վազուցի 'ւ այլ ոչ հասուցի .
 Ի՞նչ շահիմ (2) յետին խելացս երբ առջին անունն աւերի :

Մէկ մարդ մի ճուհար ունէր 'ւ ի խելաց շահել չը կարաց .
 Զինչ խելքն ի վերայ եկաւ , նայ գընաց ճուհարն ի ձեռաց .
 Գընաց նա ի վայր նստաւ ողորմիկ ու շատ մի իլաց(3) .
 Նորա լացն այլ ի՞նչ շահէ , երբ գընաց ճոհարն ի ձեռաց :

Մարդն որ շատ անդէճ լինի , յաշխարհիս հոգըն կու մաշի .
 Շաքարն իւր լեղի լինի , եւ լեղին իւրեն ըմպելի ,
 Հով ջուրըն կըրակ թըլի , եւ յահէն զերդ մոմ կու հալի ,
 Դիւր կեանքըն դըժար թըլի , 'ւ ի դըժարն ինքըն չի հանգչի :

Գաւիթ արքային որդի Սողոմոն զայս մեզ կու ասէ .
 Զխրատ իմաստնոյն(4) դու տո'ւր , աւելի նա ըզբեզ սիրէ .
 Թէ անգէտ 'ւ անմիտ մարդոյն խըրատ տաս նա ըզբեզ ատէ ,
 Ու թուր ու դանակ առնու , Թէ կարէ նա ըզբեզ սպանէ :

Հոգին հողվրքովն(5) անցաւ ու զմարմինն ի հողն անիծեց .
 Թէ մեղքն ես ու դու արաք , յանդէնն(6) ի՛մ երեսն ամաչեց .
 Մարմինն ի հողուն ի դուրս այսպէս խօսք(7) գիտցին վրձարեց ,
 Թ' ես հող էի հող(8) դարձայ , քո ամալն է ըզբեզ բռնեց :

Է' գերվար(9) մարդ ու տխմար , յէ՞ր չես երթար ի միտք ի վայր .
 Կորուսիր զազաս հոգիդ(10) , 'ւ ադ հողեղէն մարմնոյդ համար .
 Դե կեր 'ւ ի խում ես հետ մեղաց , ի ժուռ կուգաս զօրն անդադար .
 Առնուս ու տաս մարմնոյդ ի կեր , գիրացընե՛ս որդանց համար(11):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

(1) Ձեռ. Թէ . (2) Ձեռ. շահիմ ես : (3) Ձեռ. մի լաց : (4) Թիւ 1339 ձեռ. զխրատն
 իմաստնոց . Թիւ 459 ձեռ. զխրատ իմաստնոյն : (5) Ձեռ. հողվրքովն : (6) Ձեռ. յանդէնն :
 (7) Ձեռ. խօսքի : (8) Ձեռ. Թէ ես հող էի ի հող : (9) Թիւ 1339 ձեռ. գերվար . Թիւ 459
 ձեռ. գերվար : (10) Թիւ 1339 ձեռ. Քանց կորուսիր զազաս հոգիդ . Թիւ 459 ձեռ. Քանց
 կորուսիր զազաս հոգիդ : (11) Այս բառեակին վերջին երկու տողերը չեն համաձայնիր
 7—8 չափին :

❖❖❖ Ա ն ա պ ա տ ը ❖❖❖

երբ Պետեվին որ քորեբէն դէպ Ասորիք կ'ուղեւորի ,
 Արմաւենւոյն բունին զամբիկն իր նիհարուկ կը կապէ
 եւ փոշոտ ըստուերին տակ ուր կը չորնայ պտուղը մեռած՝
 Վերարկուին մէջ իր կոշտ կը փաթթելի ու կը քնանայ ,
 Կը տեսնէ՞ արդեօք , դադար տալով հրակէզ խոնչէնքներուն ,
 Ովասիսն հեռաւոր ուրտեղ թուզերն կը հասուննան ,
 եւ անձուկ հովիտն ուր ի՛ր ջուկը վերան է զարկած ,
 եւ այն ալբի՛ւրը հոսուն որմէ խրմած են իր շրթներն ,
 եւ ոչխարնէ՛րը մայող , եւ մըսուերին մէջ եզներն ,
 Աւ կիներն որ մօտը զով ջրհորներուն կը խօսակցին ,
 Կամ աւազին վրայ շուրջբոլոր ուղտապանները նըստած
 Որ հեքեամներ մըտիկ կ'ընեն նըշոյններուն տակ լուսնին :
 Ա՛ջ . անդրագոյն քան ընթացքը խուսափուկ ժամերուն ,
 Իր հոգին կը ձամբորդէ աշխարհին մէջ ցընորքներու ,
 Կ'երագէ որ Ալպորաք , հրաշապատում երկվարն ,
 Վըրընջածայն կը տանի զի՛նքը բարձունքներն երկընքին .
 Կը սարսըռայ , ու կը կարծէ տեսնել բոցոտ գիշերին մէջ՝
 ձեննեթին աղջիկներն իր քովն ի վեր հեշտանըւաղ .
 Մազերնէն՝ աւելի սեւ քան աղջամուղջը դըժոխքին՝
 Կը բարձրանայ հոտ մը կըծու որ իր մարմինը կ'այրէ .
 Կ'աղաղակէ , կ'ուզէ բռնել եւ իր կուրծքին վրայ սեղմել
 Այդ տեսիլքն աստուածային՝ իր թեւերուն մէջ կարկառուն :
 Բայց հեռուն , աւազկոյտին վրայ շընագայլն ահա ոռնաց .
 Կը դափրէ իր զամբիկն , եւ ա՛լ երա՛զը կը ցընդի .
 Չը կայ այլ ե՛ւրս ձեննեթ . բո՛ց ու լուռիւն ամենուրեք ,
 Աւ պղընձափայլ երկինքը մեծ՝ տարածութեան վրայ անսահման :

Թարգմ. Ա. Չ.

ԼԸՔՈՆԹ ՏԸ ԼԻԼ

Le Gérant : FRÉDÉRIC MACLER

Imp. D. DOGHAMADJIAN
18, Rue des Gobelins, Paris.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իր գոյութեան քսաներորդ տարիչը, եւ կը շարունակուի իւր ծանօթ ուղղութեամբն եւ ծրագրով: — « Հանդէս Ամսօրեայ » իբրեւ հայագիտութեան հանդէս, պիտի բովանդակէ հայ գրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, լեզուաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատութիւններ ինքնագիր եւ թարգմանածոյ: Չանց պիտի չառնուին հայ ակադեմիայի եւ գրագէտ անձնաւորութեանց կենսագրութիւնները: Նոյնպէս քննադատական տեղեկութիւն պիտի տրուի ազգային կարեւոր լրերու, նոր հրատարակութեանց եւն: — Տարեկան բաժնեկցինն է 10 ֆր. — 4 ռուբլի կանխիկ:

Խմբագրութեան հասցէն՝

La Rédaction de la Revue « Handess »,
VII/2 Mechitharistengasse 4.
Vienne (Autrichs)

LES TROUVÉRES ARMÉNIENS

Traduction française

AVEC UNE INTRODUCTION

par

ARCHAG TCHOBANIAN

Գինն է 3 ֆր. 50

Գինել ուզողները պէտք է դիմեն՝

Librairie du Mercure de France

26, Rue, de Condé, Paris

Հայերէն, ֆրանսերէն եւ թուրքերէն լեզուներու հմուտ երիտասարդ մը որ ուսուցչական վկայական ունի, պաշտօն կ'ուզէ ըստանձնել արտասահմանի դպրոցներու մէջ եւ կամ վաճառականի մը մօտ իբր գրագիր եւ թարգմանիչ: Գիմել տպարանիս հասցէին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՅ՝ « ԱՆՍ.ՀԻՏ »Ի

- Թիւ 1. — Նահապետ Քուչակի Իլւանք, սիրոյ երգեր, խրատական եւ այլաբանական երգեր, պանդուխտի երգեր. Բնական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակեց Ա. Չօպանեան. 3. ֆր.
- Թիւ 2. — Մկրտիչ Պեշիկբաշեանի Քերթաւածներն ու հառերը, ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Ա. Չօպանեան. 4 ֆր. 50

ՁԻՆՆՆԵՐԷՆ ԳՐԳԻՐ

LES MASSACRES D'ARMENIE, témoignage des victimes; recueil de lettres, traduites en français par A. TCHOBANIAN: préface de GEORGES CLEMENCEAU, Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

L'ARMENIE, SON HISTOIRE, SA LITTÉRATURE, SON RÔLE EN ORIENT par A. TCHOBANIAN, avec une introduction d'ANATOLE FRANCE. Librairie du Mercure de France, 1 ֆր.

ZEITOUN, DEPUIS LES ORIGINES JUSQU'A LA GRANDE INSURRECTION DE 1895 par AGHASSI: Traduction française d'A. TCHOBANIAN: préface de VICTOR BERARD Librairie du Mercure de France. 3 ֆր. 50

POÈMES ARMÉNIENS ANCIENS et MODERNES, traduits en français par A. TCHOBANIAN, et précédés d'une étude de GABRIEL MOUREY sur la Poésie et l'Art arméniens. 2 ֆր.

CHANTS POPULAIRES ARMÉNIENS, traduction française avec une introduction par A. TCHOBANIAN; préface de PAUL ADAM. Librairie Paul Ollendorff.

Ouvrage couronné par l'Académie Française

3 ֆր 50

ԱՆԱՀԻՏ ի բաժանորդագրութեան պայմանները

Անահիտը կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :

Բաժանորդագրինն է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա), 12 ֆրանք (օտար երկիրներ, 2 տոլար (Ամերիկա), 5 բուլլի (Ռուսիա) :

Վեցամսեայ՝ 5 ֆրանք (Ֆրանսա), 6 ֆրանք (օտար երկիրներ), 1 տոլար (Ամերիկա), 3 բուլլ. (Ռուսիա) :

Յօդուած եւ բաժանորդագրին ղրկել հետեւեալ հասցէին ,

A. TCHOBANIAN

17, Rue, La-Bruyère

Paris

« ԱՆԱՀԻՏ » Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Բազու.

Տիկին Մարի Սունդուկեանց

Ռուսնուգ

Պարոն Գառնիկ Մաղմանեան

Դահիրէ

» Միհրան Աբգարեան

Ֆիլիպէ

» Թագւոր Հինդլեան

Թեհրան

» Լեւոն Բարայեանց

(Տեսուչ Թեհրանի Հայոց
երկսեռ դպրոցներուն)

Դաւրիզ

» Վ. Բժշկեան

Ուօքեկըն

» Տ. Մսաճեան

Իսթ Բէմպրիճ

» Գաբրիէլ Մուչէղեան

Իսթ Ուօթըրթաուն

» Կ. Մալխասեան

Սէնթըրլ Ֆօլս

» Նշան Մինասեան

Չիքակօ

» Ս. Մուրատեան

Նեշուէ

» Յ. Արողեան

Ուսթըր

» Մինաս Գաբրիէլեան

Ֆրէզնօ

» Գ. Նալպանտեան

Պաթուժ

» Մամաչանեան

Նիւ Պրիթէյն

» Ս. Սաչաքլեան

Փրովիտէնս

» Աւագ Կարապետեան

Նիւ-Նորք

» Նղիա Գուգուճեան